

Ա.Ռ.Ա.ՔԵԼՈՑ Վ.Ա.ՆՔ

Հուշարձանների այս խումբը տեղավորված է Իջևանի շրջանի Դետաշեն գյուղից մոտ 3 կմ արևմուտք, Կանեն գետակի ափերին, անտառապատ լեռների լանջերին և ստորոտներին: Միջնադարում այս ձորը և լեռնալանջերը շատ խիտ բնակեցված են եղել: Այդ են վկայում զանազան բնակավայրերի, ճարտարապետական առանձին կոթողների, կամուրջների, կարավանատների և այլ շինությունների բազմաթիվ մնացորդները, որոնք ամեն քաղաքի ու հանգիստի են այստեղ: Պատմական Կալենս գավառի այս շրջանն իր աշխարհագրական հարմար դիրքով լուրատեսակ դարպաս էր երեք հարևան երկրների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի առևտրական ճանապարհների համար, որոնք այդ երկրները կապում էին կենտրոնական Հայաստանի տնտեսական-քաղաքական ա. մշակութային կենտրոնների հետ (Ալլարատ, Շիրակ, Արագածոտն):

Առաքելոց վանք հուշարձանախմբի և առհասարակ Կոնենի ափերի մյուս կառուցվածքների մասին ոչ մի տեղեկություն չկա: Կենտրոնական հիմքերի վրա կանգնած մեծաշառավիղով և լայնությամբ իր ուսումնական շրջանում Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը համարելու ոչինչ չի հաղորդում իր մամանությունում զգալի ծաղկման հասած ալիսիսի նշանավոր վանքերի ու բնակավայրերի մասին, որպիսիք են Մակարավանքը, Դեղձուտի վանքը, Կիրանց վանքը, Առաքելոց վանքը՝ իր հոգևոր ու աշխարհիկ բազմաթիվ շինություններով:

Այդ է պատճառը, որ վերոհիշյալ բնակավայրերի և առանձին հուշարձանների պատմական կյանքի միակ վիճակը համաբովում են նրանց որմերին փորագրված արձանագրությունները, որոնք, ցավոք, աչքան էլ հարուստ չեն, կամ իրենք՝ կառուցվածքները, որոնց նշմարները նույնպես կարող են որոշ չափով լրացնել մատենագրական տեղեկությունների պակասը:

Նորագույն տեղագրական գրականության մեջ ևս Առաքելոց վանքի հուշարձանները պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել: Ջալալյանցը, հետադադրում նաև Բարխուդարյանցը հարևանցի նկարագրել են Առաքելոցի գլխավոր եկեղեցին և հրատարակել մի քանի արձանագրություն՝ ախ էլ, իսկ պակասավոր և աղավաղված: Առաջին անգամ Առաքելոց վանքի հուշարձանները հետադուր և նրանց մասին հնարավորին չափ մանրամասն ուսումնասիրություն է հրատարակել Գ. Սարգսյանը (Երևան, 1955, էջ 33—40, Բ, էջ 31—39): Այստեղ հեղինակը վիճական բնագրերի զգալի մասը ներկայացնում է իր վերծանությամբ, իսկ մնացածը՝ հուշարձանների պահպանության մարմինների արշավախմբային նյութերից քաղելով: Սակայն երկու դեպքում էլ այդ բնագրերի վերծանությունները թերի են և սխալաշատ: Առաքելոց վանքի հիմնական, պարսպապատ հատվածում պահպանվել են հետևյալ հուշարձանները.

ա. Գլխավոր եկեղեցին գտնվում է վանք-ամրոցի հարթության հյուսիս-արևմտյան անկյունում, հյուսիսից կից է պարսպին: Եկեղեցին գմբեթավոր, փոքր չափերի դահլիճ է, արտաքուստ և ներքուստ ուղղանկյուն հատվածով: Արևելյան գլխավոր խորանը սովորականից ընդարձակ է (ավանդատների հաշվին) և ունի բարձր բեմ, որի հարավային կողմից եռաստիճան սրբատաշ սանդուղք է բարձրանում: Ուշագրավ է եկեղեցու տանիքը, որը երկթեքի փոխարեն միաթեք է: Տանիքի հյուսիսային մասն արհեստականորեն հարմարեցված է պարսպապատերի բարձրությանը և կցված

նրան, որտեղից ալն աստիճանաբար իջնում է մինչև հարավային պատի եղբու Եկեղեցու միակ դուռը արևմտյան պատից է, որը բացվում է գավթի մեջ: Ներքուստ կրաշաղախով սվաղված պատերի վրա նկատվում են գունավոր որմնանկարների մնացորդներ՝ խիստ եղծված վիճակում: ավետի լավ են պահպանվել հյուսիսային պատի կենտրոնական մասի և բեմի կիսակլոր պատի նկարները՝ մարդկային դիմանկարների ուրվագծեր: Եկեղեցու սրբատաշ պատերը զուրկ են զարդաքանդակներից, արձանագրություններ չկան:

բ. Գավիթը կից է եկեղեցուն արևմուտքից, կառուցված է նույն դեղնակապտավուն սրբատաշ քարերով: Սա միջին չափերի (10,4×9մ) անսյուն դահլիճ է, քառակուսի հատակաձևով և կամարակապ ծածկով: Ծածկը գոտկող խաչաձև կամարները հենվում են արևմտյան և հարավային պատերի երկուական կիսամութերի և հանդիպակաց պատերից ելնող երկուական ելուստների վրա: Գավթի հյուսիսային և արևմտյան պատերը ընդհանուր են պարսպապատերի հետ, ուստի ավելի հաստ են և արտաքուստ օժտված կիսակլոր աշտարակներով: Առաքելոց վանքի այլ գավիթը միջնադարի հայկական ճարտարապետության մեջ եզակի է իր ծածկի թագակապության և երդիկի լուրահատուկ հորինվածքով, որը հիշեցնում է Ժողովրդական գլխատների տանիքի և երդիկի հազարաչեմ կառուցվածքը, միայն ալն տարբերությամբ, որ գլխատների փալտա գերանների փոխարեն այստեղ օգտագործված են մշակված և նույնպիսի գերանների ձև տված քարե հեծաններ:

Հարավային դռան ճակատակալ կիսակլոր բարավորի վրա փորագրված է մի նվիրատվական ընդարձակ արձանագրություն:

գ. Զանգագատունը մի փոքրիկ (3,5×2,5մ), քառակուսի հատակագծով շենք է, կառուցված գավթի հարավ-արևմտյան անկյանը կից: Եղել է կամարակապ և ունեցել է թաղակապ ծածկ, որից միայն որմնասյուների ներքին մասերն են մնացել: Արևմտյան պատն ընդհանուր է եղել պարըսպի հետ, իսկ հյուսիսայինը՝ գավթի հարավային պատի հետ: պահպանվել են սրանց վրալի որմնասյուներն ու որմնակամարները, իսկ հարավ-արևելյան անկյունում ունեցել է մի ամբողջական սյուն: որի վրա են հենվել թաղակիր կամարները՝ առաջացնելով կամարակապ բացվածքներ: Հարավ-արևմտյան որմնասյան վրա փորագրված են նվիրատվական անթվական արձանագրություններ:

դ. խաչքար ս. Կարապետ, կանգնած է եկեղեցու պատի տակ, հարավ-արևելյան անկյան մոտ, ավազաքարի ամբողջական սրբատաշ ցածր պատվանդանի վրա: Բուն խաչքարը կարմրագույն տուֆի միակտոր քարից է, շքեղ քանդակազարդված: Նրա ճակատի կենտրոնում, կլոր արձանաղըրված շրջանակի մեջ Քրիստոսն է բազմած գահին և ձեռքերը տարածած՝ մատնացույց է անում շրջանակի վրա փորագրված պատվիրանը: Նրա երկու կողմերին չոքած երկու հրեշտակները բռնել են շրջանակը: Ճակատի մնացած մակերեսը ծածկված է բուսական և երկրաչափական բարձրաքանդակներով, որոնց մեջ նկատվում են նաև խոշոր, ծաղկագիր տառեր, մեծ մասամբ հողմափայլված և անընթեռնելի:

խաչքարի միջամասը, խաչթևերի արանքները ծածկված են երկրաչափական նարբ դարձերով, որոնք կատարված են բարձր ճաշակով և անխոցելի վարպետությամբ: խաչի արտաքին շրջանակի թեք երկնքների վրա փորագրված է կիսակրոնական, կիսաաշխարհիկ չափածո արձանագրություն, որը միաժամանակ հաղորդում է խաչարձանը կանգնեցնելու հանգամանքների մասին:

ե. Առաքելոց վանքի երկրորդ եկեղեցին գտնվում է ամրոցի գլխավոր մուտքից հարավ, արեւելյան պարսպին կից: Սա քառանկյուն հատակաձևով արեւելքից արեւմուտք ձգվող մի պարզ շինություն է, կառուցված շերտավոր որձաքարերով և կրաշաղախով: Ծածկը թաղակապ է, տանիքը հարթ և ծածկված է հողով:

զ. Նախորդից մի քանի մետր հարավ, պարսպին կից հյուսիսից հարավ ձգվող մի ընդարձակ շենքի ավերակներն են՝ ավազաքարով շարված հաստ պատերով: Կանգուն է միայն արեւելյան պատը, մյուսները պահպանվել են 2—3 մ բարձրությամբ: Կանգուն պատի մեջ կան երեք կամարակապ խորշեր, որոնցից կենտրոնականի միջով բացվում է շենքի մուտքը: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ այս շինությունը եղել է Առաքելոց վանքի սեղանատուն-խոհանոցը:

է. Առաքելոց վանքի պարսպապատ սարահարթի հարավային ծալքին տեղավորված է հուշարձանների գլխավոր խմբի վերջին կառուցվածքը՝ մի մեծ ու ընդարձակ դահլիճ, որի երեք պատերը ընդհանուր են պարսպի հետ: Սենյակի պատերը շարված են խոշոր որձաքարերով՝ խնամքով ծեփ-

յլով կրաշաղախով: Լենթադրվում է, որ այս շինությունը վաճառի համար ծառայել է իբրև ընդունարան-գանձարան:

բ. Առաքելոց վանքի պարիսպը շրջափակում է այն քարաժայռը, որի հարթություն վրա տեղավորված են հուշարձանախմբի վերը նկարագրված կառուցվածքները: Հարթության երկարությունը մոտ 200 մ է, իսկ միջին լայնությունը՝ 100: Ներկայումս նախնական վիճակով կանգուն են պարիսպների հյուսիսային հասվածքն ամբողջությամբ և արևմտյանի մի զգալի մասը՝ չորս աշտարակներով: Մնացած հատվածներից քիչ բան է պահպանվել: Պարսպապատերն ունեցել են երեք գուռ, որոնցից երկուսը կանգուն են. մեկը բացվում է արևմտյան պարսպի միջից և, հավանաբար, ծառայել է բնակավայրի արևմտյան թաղամասի հետ հաղորդակցվելու համար: Երկրորդ գուռը պարսպի հարավ-արևելյան ծայրին է, իսկ երրորդը՝ նրանից դեպի հյուսիս՝ արևելյան պարսպապատի կենտրոնում: Սրանք հազիվ են նշարվում, քանի որ այս հատվածի պարիսպները վատ են պահպանվել:

Առաքելոց վանքի մերձակալքում գտնվող բնակավայրի հարավային թաղամասում, Կունեն գետակի ափերից ոչ հեռու պահպանվել են հետևյալ շինությունները.

ա. Արաբոցի կամուրջը կառուցված է Կունեն գետակի վրա, միակամար, մոտ 10մ թռիչք ունեցող, բարձր կամարը է: Նրա խոշոր կիսամշակ քարերով շարված խելերը հենվում են առափնյա ժայռերի վրա՝ տալով մի բարձր կամար՝ կառուցված ավազաքարի մեծ սալաքարերով՝ արտաքուստ թեթեակի հարթված: Կամուրջի անցողիկն մոտ 2մ է: Նա դիմացել է լեռնային գետակի և ժամանակի ավերածություններին, կանգուն է: Կառուցման ժամանակն անհայտ է. անվիճելի է, որ այն ժամանակակից պետք է լինի Առաքելոց վանքի մյուս հուշարձաններին: Արաբոցի անվանումը ժողովրդական է, առաջացած մոտակալքում կառուցված ձիթահանքի (սրաբոց) անունից:

բ. Շենք կամուրջի մոտ, գտնվում է կամուրջից մոտ 60մ հարավ-արևելք, գետակից 20մ հեռու, Փոքր, անշուք սենյակ է, կառուցված սովորական լեռնաքարով, մասամբ թրծած աղյուսով: Շենքն սուանց սյուների է, թաղակապ ծածկով: Ներքուստ պատերի մեջ կան նեղ ու բարձր կամարակապ որմնախորշեր՝ սրագագաթ կամարներով, որոնք շարված են թրծած աղյուսով: Նեղ դուռը արևմտյան պատից է և բացվում է ալյուսեղով անցնող պատմական ճանապարհի վրա: Այս շենքը հավանաբար ծառայել է իբրև պահակասուն կամուրջի համար կամ թերևս հարկահավաքման կետ, մաքսատուն՝ կամրջով անցնող բեռների համար: Հուշարձանի կանգնման ժամանակն անորոշ է:

գ. Հարավային թաղամասի տափարակի կենտրոնում պահպանվել են արևելքից արևմուտք ձգվող մի ընդարձակ շենքի (15×10մ) ավերակներ, շինված տարբեր չափերի գետաքարի անմշակ բեկորներով: Ծածկը թաղակապ է՝ գոտկված երեք մշակված կամարներով, որոնք շենքի ներսի տարածությունը բաժանում են 4 անհավասար հատվածների: Հուշարձանը իր ընդհանուր տեսքով և ներքին կառուցվածքով հար և նման է Կիրանց վանքի սեղանատանը, թեև պատմական հուշարձանների «Ուղեցույցում» այն անվերապահորեն ձիթահանքի շենք է համարվում, հիմնվելով տեղացիների այն վկայության վրա, որ շենքի հատակին մի ժամանակ ձիթահանքի քար է եղել ընկած: Սակայն շինությունը ոչնչով չի հիշեցնում ձիթահանքի ավանդական կառուցվածքի տարրերը (րովի, մամլելու բաժինները և այլն), որպիսիք դիտվում են միջին դարերի ձիթահանքերում (Տաթև, Սվերդլով և այլն): Թվում է, շենքը եղել է կարավանատուն կամ անասունների դոմ: Ինչ մնում է ձիթահանքին, ապա այստեղ դրա գոյությունն աներկբայելի է, չէ որ, ինչպես նշեցինք, նրանից է առաջացել Արաբոցի կամուրջ անվանումը: Եվ հերավի, նույն տափարակի արևելյան ծայրին գրանցվում է մի այլ, ավելի ընդարձակ շինություն (17×10)մ, հյուսիսից հարավ ձգվող, որի բարձր պատերը դեռ կանգուն են: Շենքը երեք բաժանմունք է ունեցել, որոնցից հարավային ամենամեծը դեպի թեք լանջը բացվող դուռ ունի: Մեղ թվում է, որ բնակավայրերի ձիթահանքի շենքը սա պետք է լինի:

* * *

Առաքելոց պարսպապատ վանքի և բնակավայրերի հարավային թաղամասի հուշարձանների այս համադրույթը նկարագրությունից ակնհայտ է, որ այստեղ XIII դարի կեսերին աշխույժ կյանք է ապրել Մահկանաբերդ գավառի ընդարձակ ու ուշագրավ բնակավայրերից մեկը: Շրջակալքում հուշամշակությամբ ու անասնաբուծությամբ զբաղվելու համար հարմար հողամասեր ու արոտավայրեր գրեթե չկան: Չորս կողմից ղառիվայր իջնող, ժայռոտ ու անտառապատ լեռներն ու դրանց բաժանող խոր

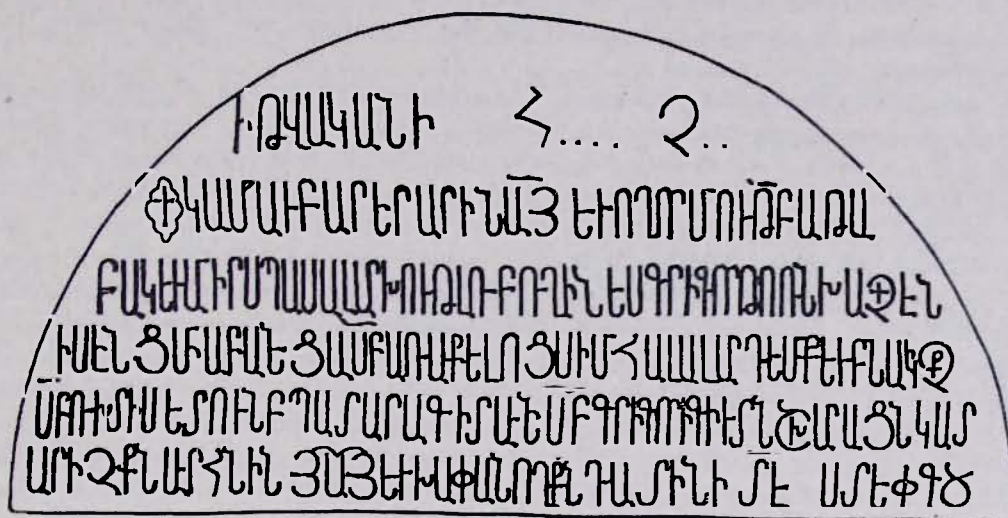
ձորերը և միայն տեղ-տեղ երեացող փոքրիկ սարալանջերի բացատները հազիվ թե բավարարեին այդպիսի մի ընդարձակ բնակավայրի բնակչության պահանջները, եթե նրանք պարապեին լույ գլուղատնտեսությունում: Բնակավայրի հարավային թաղամասում պահպանված կարավանատան շենքը, Սրաճոցի կամուրջը, մաքսատան շենքը ակնառու ապացույց են, որ բնակավայրը հնում եղել է բանակ ճանապարհների հանգույցի վրա կառուցված մի ավան կամ գլուղաքաղաք: Եվ հիրավի, Ձորագետի հովտով անցնող առևտրական ճանապարհները այստեղ են միանում Աղստե և Ոսկեպար գետերի եզերքներով ձգվող ճանապարհին, որոնցից առավել նշանակալիցը Ալավերդու շրջանի Գարինջ, Մարց, Ահնիձոր գլուղերով անցնելով, մտնում էր Կունեն գետակի ձորը և Կիրանց վանքի ու Առաքելոցի վրայով տանում դեպի Գուռ գետի հովիտը: Այս հիմնական մայրուղուն Կունեն գետակի և Սամսոնի ջար վտակի խառնման տեղում միանում է մի այլ ճանապարհ, որն անցնում է Դեղձուտի վանքի մոտով և բանուկ է նաև մեր ժամանակներում: Այդ ճանապարհով են անասունները սարերից իջնում Գռի ձմեռակից արոտները: Առաքելոց բնակատեղից, Սրանոցի կամուրջով անցնող ճանապարհի ճլուղավորումը գետակի աջ ափով ընթանալով, հասնում էր մինչև Մակարավանք և Պիպիս գլուղերը, իսկ այստեղից էլ՝ մինչև Կալեն, Մանթաշ և Աղստեի ձորում գտնվող մյուս ամրոցներն ու բնակավայրերը:

Այս ամենից երևում է, որ Առաքելոց բնակատեղը ոչ թե մի գլուղատեղ էր սովորական միջնադարյան իմաստով, այլ բանուկ ճանապարհների վրա կառուցված ընդարձակ և բարդավաճ գլուղաքաղաք, կամ ավան՝ առևտրի և արհեստագործության այն բոլոր հաստատություններով, որոնք բնորոշ են XII—XIII դարերի նույնատիպ ավաններին (Բջնի, Գառնի և այլն): Մյուս կողմից, Առաքելոց բնակատեղի արևելյան թաղամասում գտնվող հուշարձանների զլխավոր խմբի վաճառ-ամրոց անվանումը ճիշտ էի արտացոլում այդ կառուցվածքների բնույթն ու առանձնահատկությունները: Դա մի սովորական վանական համալիր է՝ շրջափակված պարիսպներով, հար և նման ժամանակամերձ մյուս պարսպապատ հուշարձանախմբերին (Տաթև, Գնդեվանք և այլն) և ոչ մի ընդհանրություն չունի ամրոցների կամ իսկական վաճառ-ամրոցների հետ (Ամրերդ):

* * *

Նկարագրելով Առաքելոց բնակավայրի առանձին հուշարձանները, մենք զժվարանում ենք նշել նրանց կառուցման ժամանակը, կառուցողներին կամ այն պարագաները, որոնցում կատարվել է շինարարությունը, քանի որ մատենագրական և վիճագրական աղբյուրները այդպիսի հնարավորություններ չեն ընձեռում: Նախորդ ուսումնասիրողները նույնպես լռությունում են անցել այս հարցի մոտով, և միայն Գ. Սարգսյանը իր հիշյալ հոդվածում աշխատել է ժամանակագրական որոշ կապ ստեղծել այդ կառուցվածքների միջև, պարզել նրանց հիմնադրման և գործունեության ժամանակները: Հեղինակի համար ելակետ է ծառայել Առաքելոց վանքի գավթի հարավային դռան ճակատակալի ընդարձակ արձանագրությունը, որի թվագիրը, ավաղ, հողմահարված է, եղծված և համարյա անընթեռնելի: Անվերապահորեն ընդունելով նախորդ հրատարակիչների ընթերցումը՝ թվագիրը՝ ՈՂԳ, ՈՂԴ (1244, 1245 թթ.), որ, ինչպես կտեսնենք, առնվազն 60—70 տարով եւր է տանում հուշարձանը, Սարգսյանը իր ժամանակագրությունը կառուցում է դրա վրա: Մինչդեռ անհրաժեշտ էր ելակետ ընդունել և ոչ թե՛ այս, այլ պահպանված մյուս թվակիր բնագրերը, որոնք բոլորն էլ պատկանում են XIII դարի վերջերին:

Անցնում ենք հուշարձանախմբի վիճագրության քննությանը, որը զգալի նպաստ արող է լինել Առաքելոց վանքի և բնակավայրի պատմական կյանքի մոլթ կողմերը լուսաբանելուն:

Ի ԹՎԱԿԱՆԻՆԻ ՀՐԱՅՈՑԻ (1293): ԿԱՄԱՆ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՅ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԻԵ-
ԱՄԻՐ ԱԹԱՐԱԿ ԵՒ ԱՄԻՐ ՍԱՍՆԱՐ ԽՈՒԹՈՒԹԻՆ, ԵՄ ԳՐԻԳՈՐ, ԹՈՒՆ ԽԱ-
ՋԵՆԻՍԵՆՑ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՆ ՈՐ ԱՌԱՔԵՆՈՑԱՆ ԻՄ ՀԱՆԱՆ ԱՐԳԵԱՄԵՐԻ: ԵՒ ԲՆԱԿԻՉԲ
ՄԻ ՈՒՍՏԻՍ ԵՏՈՒՆ Բ ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱՆԻՒ ՄԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ԳԻՒՏ ՆՇԽԱՐԱՑՆ: ԿԱՏՈՒ-
ՐԻՉԲՆ ԱՐԶՆԻՆ ՅԱՅ ԵՒ ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ ԴԱՏԻՆ Ի ՏԵ՛: ՍՏԵՓԱՆ ԳԾՆՈՂ:

Հրատ. Ջալալանց, Ա, 156, Բարխուդարյանց, 378, Սարգսյան, 1953, Գ, 43
Լուսակ. 131

Գիտելիք. Արձանագրութիւնն ընդհանուր առամբ լավ է մնացել և վերծանվում է հեշտու-
թյամբ. միայն դրանքի կամարից ներքե՝ ընագրի առաջին առաջարքը, որտեղ տարեթիվն է եղել,
մի ամբողջ շերտ պոկվել է, քալքալվել և որոշ դրեր բոլորովին չեն երևում:

Առաջին հրատարակող Ջալալանցը առանց վերապահութեան թվականը կարդացել է ՈՂԴ
(1244թ.), հետագա ուսումնասիրողները կրկնել են այդ վերծանութիւնը, հավանաբար մտածելով,
որ Ջալալանցի ժամանակ թվագիրը ավելի լավ է երևացել, և քանզի արձանագրութեանը փսրա-
գրող Սեփան Գծողի ապրած ժամանակը որոշելու առնչութեամբ թվագիրը հրատարակել է նաև
Ս. Բարխուդարյանը, որը նույնպես ընդունել է ՈՂԴ ընթերցումը, թեև հեղինակն այն առել է սե-
փական հավաքածուից: Մեզ անհասկանալի է մնում, թե ինչպես է ծագել ՈՂԴ ընթերցումը,
որովհետև տեղում ե լուսանկարի վրա չի երևում այդ գրերից և ոչ մեկը: Մեր ընդօրինակմամբ
առաջին տողն ունի հետևյալ տառաշարքը. Ի թվալեան [Ե] հա..., և 2—3 տառատեղ ընդհատումից
հետո պարզ երևում է 2 գրի բացվածքի աղեղը, որի ներքևի մասը և թեք գծիկը հազիվ են նըշ-
մարվում, քանի որ քարի վերի շերտը թափվել է՝ թողնելով այդ մասերի բարակ ուրվագիծը:
Երկրորդ գիրը՝ տասնավորը թեև ավելի պակաս է հողմահարված, բայց նույնպես պարզ չի երևում
և մեր կարծիքով ավելի նման է ի գրին: Նույն վիճակում է նաև միավորը ցույց տվող տառաձևը,
որը վերապահութեամբ կարելի է կարդալ Բ: Այսպիսով, եղծված տառաձևերի մասնակի վերականգ-
նումներից հետո բնագրի վիճակի առաջին շարքը կարելի է վերծանել՝ Ի թվալեան [Ե հա] 2[ԽԲ]
(1293թ.), որը ոչնչով չի հիշեցնում նախկին՝ Ի թուխն ՈՂԴ ընթերցումը:

Թվագրի մեր վերծանութիւնը հաստատվում է նաև արձանագրութեան մեջ
հիշատակված անձերի ժամանակագրութեամբ, որ անտեսվել է բնագիրը ուսումնա-
սիրողների կողմից: Այդ անձերից նվիրատու Խաչենիսեց թոռ Գրիգորը և Սեփան Գծող վար-
պետը այլ աղբյուրներից հայտնի չեն, ուստի չեն կարող ժամանակագրական կովան հանդիսանալ

թվադր՝ ընթերցման ճշգրտությունը որոշելու համար: Այդպիսի կովան կարող է ծառայել միայն
աթաքեկ ամիրսպասալար խուլթուբուղայի հիշատակությունը արձանագրության նախաբանում. որը
մեջ է բերված Գրիգորի նվիրատվության ժամանակը մատնանշելու նպատակով. կամաւ բարերա-
րին այ՛ եւ ողորմութեամբ արթաքեկ ամիրսպասալար խուլթուբուղին, եւ՝ Գրիգոր թոռն հաշեհի-
սեց... և այլն:

խուլթուբուղան Կայենի և Մահկանաբերդի Արծրունիների իշխանական տոհմի աչքի ընկնող
շառավիղներից է, աթաքեկ ամիրսպասալար Վալոց եւ Վրաց Սադուն Բ-ի որդին: Ինչպես ար-
դեն նշել ենք, Սադուն Բ-ն Մահկանաբերդի իշխանաց իշխանն էր, Հաղթատավանքի և այս գավա-
ռի մի շարք հոգևոր ու մշակութային կենտրոնների (Դեղձուտ, Առաքելոց, Կիրանց վանքեր) պատ-
ւոնն ու հովանավորը: Այս իրողությունը բաղմիցս վկայված է ոչ միայն մատենագրական աղբյուր-
ներում (Կ. Գանձակեցի, Վարդան Արեւելցի, Գրիգոր Ականցի, Սամուել Անեցի, Ատ. Օրբելյան և
այլն), այլև բազմաթիվ վիմական արձանագրություններում՝ սկսած 1250-ական թթ. մինչև 1280-ական
թթ.: Սադունի մահվան թվականը, ուրեմն և խուլթուբուղայի ամիրսպասալարության տարին,
ստույգ հայտնի չէ. ըստ Վրաց պատմության, նրա մահվան թվականն է 1281թ., ըստ Ստ. Օրբել-
յանի ժամանակագրության՝ 1282թ., իսկ ըստ Սամուել Անեցու պատմության շարունակության՝
եւ Սադուն մեռաւ ի Տաշիր ի Բ. ՌՄՁԵ (1285թ.): Հոր մահվանից անմիջապես հետո խուլթուբուղան
Վրաց Դեմետրե թագավորից ստանում է Վրաց և Հայոց ամիրսպասալարի տիտղոսը, իսկ մի քա-
նի տարի անց՝ նաև աթաքեկություն, որով և Վրաց արքունիքում հասնում է իր հոր առաջնակարգ
դիրքին:

Այստեղից ակնհայտ է, որ քննվող արձանագրության թվագրի ՈՂԳ (1244թ.) ընթերցումը մի-
անգամայն անհարիր է նրանում հիշված ամիրսպասալար և աթաքեկ խուլթուբուղայի գործու-
նեություն ժամանակներին, 1281—1285թթ. մինչև դարավերջը: ՈՂԳ—1244թ. պատմական ասպա-
րեղ չէր իջել ոչ միայն խուլթուբուղան, այլև նրա հայրը՝ աթաքեկ Սադունը, որի իշխանության
մեղ հայտնի հնագույն վկայությունը վերաբերում է 1251թ. (Խնձորուտ հնավայրում կանգնած Բեմ
խաչքարի արձանագրությունը): Բնական է կարծել, որ այդ ժամանակ խուլթուբուղան նուրիսկ
դեռ ծնված չէր, քանի որ Բեմ խաչարձանի նշված արձանագրության մեջ հիշատակված է իշխա-
նաց իշխան պարոն Սադունի միայն մեկ՝ Պապաց որդին:

խուլթուբուղայի որմնանկարը իր հոր եղծված նկարի կողքին պահպանվել է Հաղթատի Ս.
Նշան եկեղեցու հարավային պատի վրա, ներքուստ. պարոն խուլթուբուղայ մակադրությամբ:

Նա աչքի ընկնող դեր է կատարել Վրաց պատմության մեջ մոնղոլական տիրապետության
շրջանում, և պատահական չէ, որ նրա ռադմավարական գործերի մասին հիացմունքով են խոսում
վրաց ժամանակագիրները: Նրա հիշատակը հավերժացված է Երուսաղեմի վրացական Սաչ վանքի
հուշացուցակում, հուլիսի 1-ի օրվա տակ՝ այդ օրը պատարագ և հավիտենական մաղթանք կա-
տարել խուլթուբուղային, Սադունի սրբուն: Աստված ողորմի նրան:

Հայկական աղբյուրներում պարոն խուլթուբուղայի իշխանության հիշատակությունը առաջին
անգամ հանդիպում ենք Սշտարակի Մարինե հուշարձանի մի չհրատարակված արձանագրության մեջ.
Յիշխանութե[ան] եւ ի տերութե[ան] պարոն խուլթուբուղային, եւ՝ Աւետիս, որդի Տերուսմանի
ետու յիմ ձեռնաւորութե[ան] զվերի աւվին ձեռնաւորի զջուրն ի սր Մարիանէիս... ի թվին
ՁԼԻ (1285)թ: Սրանից երկու տարի անց արդեն ամիրսպասալար դարձած խուլթուբուղային հանդի-
պում ենք իր իսկ ընդարձակ արտոնագրում՝ փորագրված Ավանի տաճարի արևմտյան պատին գրե-
սից՝ ի թվիս ՁԼԶ (1287թ) յաշխարհակալութե[ան] արքայից արքային Արդունին, եւ՝ արքաւ
և ամիրսպասալար խուլթուբուղայ, որդի արքաւ և ամիրսպասալար Սադունին, թողի զԱւանայ
զայգեց շարեան և զջուրնկերոյն հորակտաւ: խուլթուբուղայի մյուս հիշատակությունը Առա-
քելոց գավթի քննվող արձանագրության մեջ է, որի թվականը, ինչպես տեսանք, ստույգ չի վե-
րականգնվում: Արդ, մինչև երբ է գործել աթաքեկ ամիրսպասալար խուլթուբուղան, Հր. Աճառ-
յանի բառարանում և Ն. Մասի վերոհիշյալ հոդվածում այս հարցը բաց է մնացել: Աճառյանը Հաղ-
թատի որմնանկարում պատկերված պարոն խուլթուբուղային և Առաքելոց վանքի այս արձանա-
գրության աթաքեկ ամիրսպասալար խուլթուբուղային տարբեր անձնավորություններ է համարում,
հիմք ընդունելով Մ. Բարխուդարյանցի «Արցախը», որտեղ անձնանունը վերծանված է՝ խուլթու-
փուղին (խուրթ: ու փուղին), իսկ թվագիրը՝ անիրական ՈՂԳ: Մինչդեռ, ինչպես ակնհայտ է դառ-

նում վերը շարադրվածից, դրանք միևնույն անձն են՝ աթարեկ Սադունի որդին՝ ամիրսպասալար խուլթուրուղան:

Ակադեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանը խուլթուրուղայի կառավարման մեղ անհայտ աղբյուրների հիմամբ գնում է 1293թ.: Մի բան անվիճելի է, որ խուլթուրուղայի սպանությունը պետք է կատարված լինի մինչև 1294—1295թթ., քանի որ խաչատուր Կեչառեցու այդ թվականներին գրած Ողբ վասն աւերման տան Արևելյան բանաստեղծության մեջ խուլթուրուղան հիշվում է մեռած իշխանների շարքում: Ղևոնդը լուրջն յարեան հալավի, զիւր անըման պատկերն ի հողի... այսպես է ողբում նրա վախճանը բանաստեղծը:

Այսպիսով, ամիրսպասալար աթարեկ խուլթուրուղայի գործունեությունը հարատևել է ավելի քան մեկ տասնամյակ՝ հոր մահվանից (1281—1283) մինչև իր մահը 1293—1294թթ.: Ահա այս տասնամյակի ընթացքում էլ Ստեփան Գծողը փորագրվել է խաչներիսկեց թող Գրիգորի նվիրատուական արձանագրությունը՝ Առաքելոց վանքի գավթի հարավային մուտքի բարավորի վրա:

Քննվող արձանագրության բուն բովանդակությունը բացահայտվում է դուրսին: Նվիրատու խաչներիսկեց Գրիգորը իր հալալ արդյունքով միաբանել է Առաքելոց վանքին և երկու պատարագ ստացել դրա դիմաց: Չնայած դրան, որոշ բանասերներ արձանագրությունը շինարարական բնույթի են համարել, հավանաբար նկատի ունենալով նրա աչքի ընկնող տեղադրությունը՝ միակ մուտքի ընդարձակ ճակատակալը, որտեղ սովորաբար փորագրվում էին հուշարձանի շինության կամ նորոգման մասին հիշատակությունները: Ոմանք էլ, ճիշտ մեկնաբանելով քնագրի նվիրատուական բնույթը, Առաքելոց հուշարձանախմբի ժամանակագրության համար ելակետ են ընդունել ՈՂԳ (1244) թվագիրը և ըստ այդմ հանգել այն եզրակացության, որ գլխավոր եկեղեցին, գավթը, պարսպապատերը և մերձակալքի մնացած շինությունները կառուցվել են դրանից մի քանի տասնամյակ առաջ, XII դարի վերջերին կամ XIII սկզբներին: Դավթի արձանագրության թվագրի մեր վերծանումով՝ ՉԽԲ (1293), այդ եզրակացությունը զրկվում է հիմքից: Առաքելոց վանք-ամրոցի և գլուղաքաղաքի ընդարձակ տարածքի վրա պահպանված մի շարք կանգուն կամ կիսավեր հուշարձանների արձանագրություններից երևում է, որ դրանք բոլորն էլ կառուցվել են աստվածասեր աթարեկ Սադունի տիրապետության ժամանակ և թվագրված են այդ տարիներով: Դրանք են՝ Ջուլդ եկեղեցիները և մերձակա խաչքարերը՝ ՉԻԳ (1274), ՉԻԲ (1273), ՉԻԶ (1287), Պարսպամերձ եկեղեցին՝ ՉԻԵ (1276), Թևակոր խաչը՝ ՉԻԲ (1273), Տամարքի գլուղատեղի խաչքարը՝ ՉԻԲ (1273) և այլն: Առաքելոց վանքի շրջակայքում պահպանված թվագիր ունեցող հնագույն հուշարձանը վերը նշված խնամքով հնավայրի Բեմ կոչվող գեղաքանդակ խաչքարն է, որի Չ (1251) թվականի հիշատակագրության մեջ, ինչպես և պետք էր սպասել, պարոն Սադանը վկայված է առանց արարել կամ ամիրսպասալար տիրոջանների, սոսկ իր և պարոն իշխանաց իշխան: Ուստի ավելի հավանական է, որ Առաքելոց վանք հուշարձանախմբի շինվածքները ևս կառուցվել են Մահկանաբերդի Արծրունիների իշխանության ժողովման ժամանակաշրջանում, աթարեկ ամիրսպասալար Սադուն Բ-ի և նրա որդի խուլթարուղայի տիրապետության տարիներին, XIII դարի երկրորդ կեսին:

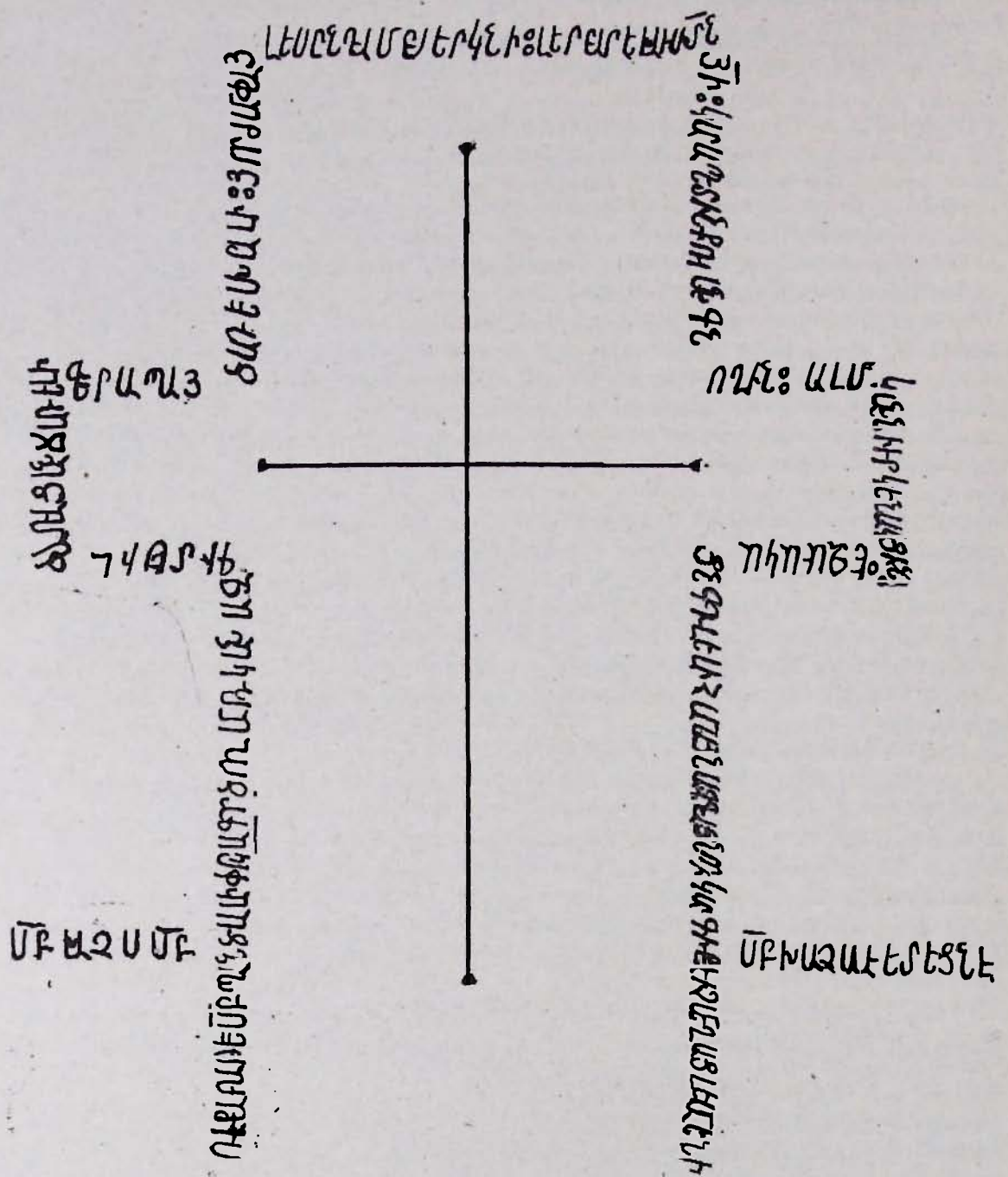
340. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔ. ԱԲ ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱՉԳԱՐ. Եկեղեցու հարավային ուտտի արևելյան ծայրի մոտ կանգնած խոշոր գեղաքանդակ պապանդանավոր խաչքարի վրա կան հետևյալ արձանագրությունները.

ա. խաչքարի երեսին, խաչի թեք մակերեսներին, շուրջանակի, սկսած խաչի ձախակողմի ստորին մասից, մեկ տողով, չափածո.

ՈՎ ՔԱՌԱԹԵԻ ՄԲ ՊԱՆԾԱԼԻ, ՓՐԿԱԳՈՐԾՈՂ, ՄԱՐԳԱՆ ԱԶԳԻ, ՏԵՍԻԼ ՓԱՌԱՑ
ԱՆՃԱՌԵԼԻ, ՅՈՐԺԱՄ ՓԱՅԼԵՍ ԸՆԴ ԱՄԲՍ ԵՐԿՆԻ, ԼԵՐ ԲԱՐԵՄԱԽՍ ՏԵՄԱՌՆ ՅԴ-
ՍՈՒՍԻ, ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ՝ ՔՈ ԿԱՆԳՆՈՂԻՆ, ԱԼՄԿԱՆՆ՝ ԻԻՐ ԿԵՆԱԿՑԻՆ, ԵԻ ԶԱԽԱ-
ԿԱՑՆ ԳՈՎԵԼԻ, ՀԱՄԱՅՆ ԱԶԳԱՑՆ, ՈՐ Ի ԿԱՐԳԻ, ՔԱԻԻԶ ՄԵՂԱՑ ԼԵՐ ԱՄԵՆԻ:

բ. խաչքարի կենտրոնական մասի աջ և ձախ կողմերին, հորիզոնական մեկ առողով.

ՄԲ ԽԱՉՍ ՄԲ ՄԲ ԽԱՉՍ ԱԻԵՏԵՑԸՆ Է:
205

գ. խաչքարի հարավային կողմին, խոշոր գրերով 2 տող.

ՄԻ ԿԱ
ԱՄԵՆ

ՍԲ ԿԱՐԼԱՊԵՏ

դ. խաչքարի ճակատին, Քրիստոսի բարձրաքանդակի ձեռքի վրա և կլոր շրջանակին 1 տողով.

ԵՍ ԵՄ ԼՈՅՍ ԸՆԴԻ ՀԱԻՐ ԲԱՐՁՐԵԼՈ ԱՆԸՍԿԸՍԲԱՆ: ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ ԼԵՐ ԱԻԳՆԱԿԱՆ:

ե. խաչքարի ճակատին, բարձրաքանդակ ծաղկադրերով, կիսահղծ.

..... Ա
..... ԶԼ
ԱԾ

Հրատ. Ջալալյանց, Ա. 155 Սարգսյան, 195,
Լուսանկ. 132

Դիտելիք. Խաչարձանը իր զարդաքանդակների մոտիվներով և նրանց կատարման նրբութիւամբ ու վարպետութիւամբ XIII դարի աչքի ընկնող նմուշներից է: Յավոք, նրա ճակատը մեծ մասամբ հողմահարված, քայքայված է, որի հետևանքով լավ չեն ընկալվում մարդաքանդակները, իսկ ելնդավոր ծաղկադրերի միայն առանձին բեկորներ են երևում: Սարգսյանը պահպանված ծաղկադրերից կազմել է ԱՍ (Զ)—ԱԻ ԱԾ եւ եւ լոյս... նախադասութիւնը, որը չի հաստատվում բնագրի տվյալներով: Մեր վերծանութիւմը առաջին շարքի վերևում երևում է միայն համեմատաբար մանր Ա գիրը, իսկ մինչ ալդ ամբողջ շարքից ոչինչ չի նշմարվում:

Զ-րդ շարքում Զ-ի փոխարեն կարգում ենք Չ, իսկ սրանից հետո՝ է և ալդ համարում ենք թվագիրը, ալն վերապահութիւմը միայն, որ նրանց արանքում եղել է թվագրի տասնավորը, որը շարգվել, եղծվել է:

Կլոր շրջանակի արձանագրութիւնը ևս մասամբ քայքայված է, սակայն ընդհանուր առմամբ վերականգնվում է: Բարխուդարյանցը ալս մասում կարդացել է. եւ եւ լոյս աշխարհի բանն հաւր բարձրեալ անկգրեակեան, որ չի համապատասխանում բնագրին և անիմաստ է:

Խաչի շրջանակի թեք երիզների արձանագրութիւնը պահպանվել է գրեթե անվթար. ալստեղ կանոնավոր ոտանավորով տրված է փրկագործող Խաչի փառաբանութիւնը և ալդ առթիվ նրա կանգնողի՝ Կարապետի և իր կնոջ՝ Ալամիկի բարեխոսութիւն մաղթանքը: Ոտանավորի վերջին երկտողը Բարխուդարյանցը կարդացել է. համայն ազգացն, որ ի կամս չաւրն ննջեցին, որ խիստ հեռացած է իրականից:

Կարապետի կնոջ անունը ոտանավորի 8-րդ տողում ուղիղ ձևով պետք է լինի Ալամիկ (տրակ. Ալամիկեան > Ալմկեան), որը պետք է համարել Ալամ իգ. անձնանվան (արար՝ ālam—աշխարհ բառից) փաղաքշական ձևը: Ալամիկ անվան մեջ Զ-րդ ա-ն տր. հոլովում շեշտադուրկ լինելով սղվել է, հնչյունափոխութիւն, որ չի բացատրվում գրաբարի կանոններով և գալիս է տեղական խոսվածքներից, որտեղ ալգ փոփոխութիւնը օրինաչափ է: Ալամիկ անձնանունը ալլուստ ավանդված չէ. ալլ են Ալամ և նրանով կազմված (Ալամշառ, Ալամխաթուն, Ալամխան) անունները, որոնք վկայված են ուշ շրջանից:

Ծ-րդ տողում յոթմամ փայլես ընդ ամբս երկնի—ամբս բառում արտացոլված է ն ռնդալինին հաջորդող գիրքում ձայնեղացում՝ պ > բ, որ սովորական փոփոխութիւն է տեղական խոսվածքներում:

Խաչքարի խաչի հորիզոնական թեքերի տակ, մանվածս զարդերի մեջ քանդակված են մեկական փոքր խաչեր՝ նման Դեղձուտի վանքի մեծ խաչքարի նույն տիպի խաչերին, ալն տարբերութիւմը սակայն, որ վերջինները քանդակված են խաչթեքերի վերևի մասում և ունեն կազմող վարպետների անունները հիշատակող արձանագրութիւններ:

Խաչքարի երեսի կենտրոնական մասում քանդակված են միատող երկու արձանագրութիւն. չրանցից աջ կողմին վրա՝ սր խաչս Աւետեցն է (Աւետիք=Աւետեաց=Աւետեց): Մեզ համար անհասկանալի է, թե ինչ առնչութիւն ունի սույն Աւետիքը կամ Աւետեացը խաչքարը կանգնողի՝ Կարապետի հետ և ինչու է նրա անունը փորագրվել Կարապետի խաչարձանի ճակատին: Կարելի է ենթադրել, թե Ավետիքը Կարապետի մերձավորներից է, թերևս նրա հալը կամ որդին:

341. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔ. Գավթի հարավային մուտքից արևմուտք, զանգակա-
տուն հարավ-արևմտյան որմնասյան երեսին, 5 տող, կիսանդժ.

ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՅ, ՏԻԿԻՆՍԻՄԻԱԲԱՆԵՑԱ
Ի ԸԲ ԱՌԱՔԵԼՈՑ: ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ
ԵՏՈՒՆ :Ա: ԺԱՄ Ի ՏԱԻՆԻ ՀՌԵՄԻՍԻ-
ՄԷ: ԽԱՓԱՆԻԶՔՆ ԳԱՏԻՆ:

Հրատ. Զալալյանց, Ա, 156, Սարգսյան, 1955, է, 37,
Լուսանկ. 133

ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՅ ԵԿԻՆ
ԱՎԵՑԱԲԱՆԻ

ԲԵՄԵԼԻԱՎԵՍԵՆՈՒ
ՆԱԶԱՐԻԱՆՔՆԻ
ԽԱՎԵՐԻՉՔՆ ԴԵՆ

Գիտելիք. Տիկին նվիրատուի անունն է: 3—4-րդ շարքերում փորագրողը բաց է թողել ոց
գրերը, ուստի վերականգնում ենք՝ ի սբ Առաքելոցս: 4—5 շարքերում ի տալնի Հռեմսիմե, պետք
էր սպասել՝ Հռիփսիմեի կամ Հռիփսիմեանց.. Թողնում ենք անփոփոխ, այդ ձևը համարելով ոչ
թե գծողի պատահական վրիպում, այլ՝ ներթափանցում խոսակցական լեզվից, որտեղ արտացոլ-
ված է մ ձախորդի ազդեցութիւմբ առաջացած փ>մ առնմանութիւն:

342. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔ. զանգակատան հարավ-արևմտյան որմնասյան վրա, նա-
խորդի տակ, 7 տող.

ԿԱՄԱԻ ԱՅ, ԵՍ՝ ՄԱՐԷՄՏՈՒՐ ՄԻԱ-
ԲԱՆԵՑԱ ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՍԲ ՈՒԽՏԻՍ ԻՄ
ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԼԱՄԵՐ: ԵՒ ՄԻԱԲԱՆ-
ՔԸՍ ԵՏՈՒՆ :Բ: ՊԱՏԱՐԼԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ...
ԳՐԻԳՈՐԻ . . : ԽԱՓԱՆԻԶՔՆ ԳԱՏԻՆ
ՅԱՅ:

Հրատ. Զալալյանց, Ա, 156, Սարգսյան, 1955, է, 38,
Լուսանկ. 134

ԿԱՄԱՅԵ
ԱՄԱՆԵՄՈՒԴԱՆ
ԱՎԵՑԱՄԱՔԵԼՈՑՄՈՒ
ԽՆԵՆԶԱԱԼԱՐԴԵՄԵԱՐ
ԱՎԵՍԵՆՈՒՆԲՊԱՄԱ
ԱԽՆԻ . . . ԳՐԻԳՐ
ԽԱՎԵՐԻՉՔՆ ԴԵՆ

Գիտելիք. Նվիրատուի անունը՝ Մարեմաուր (Մարիամի տված, ինչպես՝ Խաչատուր, Աստվա-
ծատուր և այլն) գործածական անձնանուն է XII—XIII դարերում: 4-րդ շարքում իմ հալալ ար-
դեմք, վերջինս արդիւնք բառի գործիական հոլովածն է և պետք է լինի՝ արդեամբք, ըստ այդմ,
սակա է մի կողմից եւս երկրարբառի պարզում ե ձախնվորի, ապա՝ բ հոլովակաղմիչի անկում:
Վերջին փոփոխութիւնը վկայված է բազմաթիւ օրինակներով և մտածել է տալիս, որ բ-ն այս
շրջանում կորցնում էր գործիականի իր նշանակութիւնը՝ այն փոխանցելով հաջորդ մ-ին: 5-րդ
շարքում Զալալյանցը կարդացել է ետուն երկու պատարագ, իսկ Սարգսյանը՝ ետուն :Բ: պատա-

րագ. հետևում ենք նրանց, մտածելով, որ Զալալյանցի ընդօրինակության ժամանակ այդ բն-
երեացի է: Եւրո շարքում նախորդ հրատարակիչները վերականգնել են. ի տաւնի սբ Գրիգորի,
հավանական է, սակայն չենք վերականգնում, քանի որ պակասող, եղծված մասում ավելի շատ
գրեր պետք է լինեն, քան սբ հապավման մեջ:

343. ԱՌԱՐԵՆԻՈՑ ՎԱՆՔ. հուշարձանախմբի պարսպից 50 մ. հարավ, եկեղեցու ճակատակալ երկարավուն քարի վրա, 5 տող. քարն այժմ ընկած է եկեղեցուց 10 մ. տրամուսք.

[illegible]

Ի ԹՎ.ԻՆ.Է. ԶԻԵ: (1276) ԵՒ ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԵՐԱՆ՝ ԱԹԱՊԱԿ ՈՂԱԴՈՒՆԻՆ, ԵՍ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՆԱՆԱ, ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒԵԱՄԻՔ: ՈՐՔ ՍՊԱՍՈՒՈՐԵՆ ՍԽԱ, ՍՐՆԵՆ :Բ:ԺԱՅ Ի ՏԱՐԻՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԵՂԱՆ՝ :Ա: ՇՆՈՀՈՐ ՏԻԿՆԱ, :Ա:՝ ԳՈՀԱՐԸՍԹԵ:

Հրատ. Սարգսյան, 1955, թ. 39.

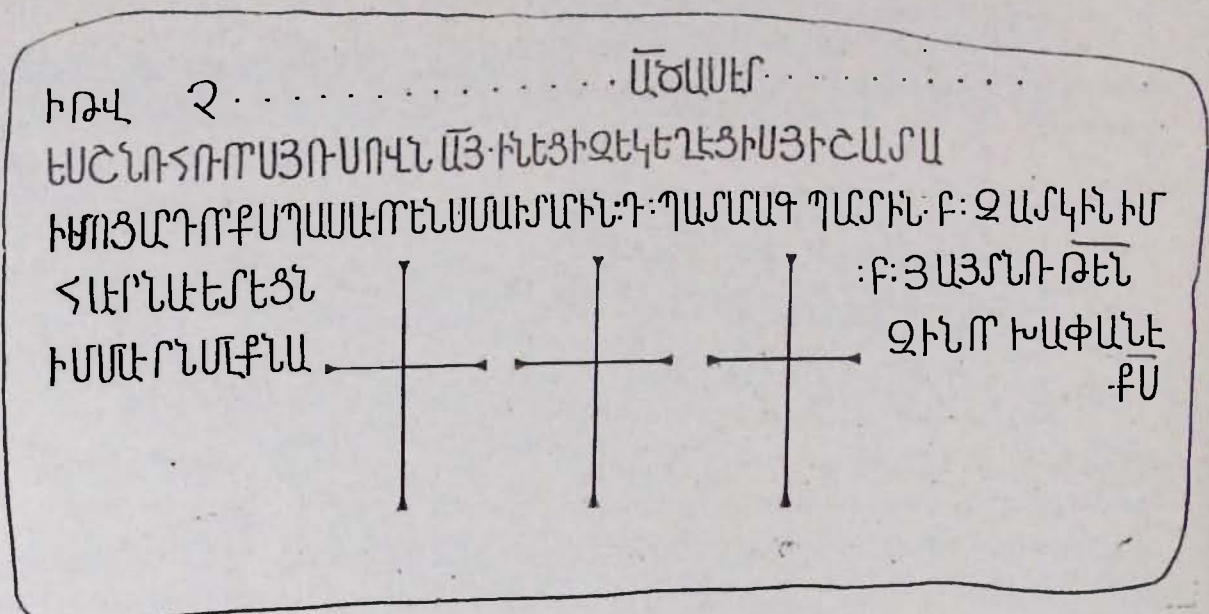
ԼՈՍԱՆՔ. 135

Գիտելիք, Այս եկեղեցին կառուցված է Առաքելոց վանքի հարավային պարիսպներից մոտ 50 մ հարավ, սարահարթի լանջից մի փոքր ցած: Ծիծկված է անմշակ որձաքարերով, կրաշաղախով: Ծածկը եղել է թաղակապ, որը վրված է: Պատերը ներսից սվաղված են կրաշաղախով: Հարավային պատի վրա, ներքուստ, արևմտյան մուտքից դեպի հարավ նկատելի են գունավոր որմնանկարների բեկորներ՝ հեծյալի իրանի մի մասը և նժուլդի առաջին ոտքերը՝ շատ բնական մանրամասներով: Մուտքի ճակատակալ երկարավուն քարը ընկած է հուշարձանից մի քանի մետր արևմուտք: Նրա վրայի շինարարական արձանագրությունը Սարգսյանը հրապարակել է ոչ սեփական ընթերցմամբ, այլ քաղելով հնագետ Հ. Եղիազարյանի 1938 թ. կատարած վերծանությունից, որի ժամանակ ճակատաքարն իր տեղում է եղել: Չնայած բնագիրը պահպանվել է գրեթե անխաթար, բայց այն հրատարակվել է էական աղավաղումներով:

3-5-րդ շարքերում կարդացվել է. որք սպասաւորն եմ սմա արեմն: Բ: Ժամ ի տարեմ յայտնութեմս: Շնոհոր աիկնա Ա Գոհարջ(ի)ս քե...: Բնագրի ալս վերջավորութլունը ան- իմաստ է, թվում է ալն անավարտ է մնացել, Ալնինչ արձանագրութլունը ավարտուն է ե ալդ մասում պարզ կարդացվում է. արեմն: Բ: Ժամ ի տարին յայտնութեան՝ :Ա: Շնոհոր աիկնա, :Ա: Գոհարքսքե: Ալսինքն, տարին երկու պատարագ պետք է կատարվի՝ մեկը Շնորհավոր տիկնոջը, մեկը՝ Գոհարսքիին: Շիտթութլան տեղիք է տվել Գոհարքսքե (անձնանվան ուղիղ ձևը՝ Գոհարսիթի, Գոհարսքի) ձևի սխալ վերծանութլունը՝ Գոհարջիս, Գոհարջ. նաև՝ Գոտարջ: Գոհարքսքե(<Գոհար- սիթի, Գոհարսքի) իգ. անձնանվան սեռ. տր. հոլովածն է, որ հաճախ է հանդիպում X—XIII դարերի վիմական արձանագրութլուններում և ձեռագրերի հիշատակարաններում¹: 4-րդ շարքում Սարգսյանը կարդացել է ի տարեմ, հետաքրքիր երևույթ՝ ի>ե, որ կարող էր ներթափանցել տեղական խոսվածքներից, սակայն իրականում քարի վրա փորագրված է կանոնավոր՝ ի տարին:

¹ Մանրամասն աե'ս Ս. Ավաղյան, Ի հանդող առձնանուհները..., ՇՄառը և հայագիտության հարցերը», Ժողովածու, Երևան, 1988, էջ 129:

344. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔ. հուշարձանախմբից մոտ 200 մ հարավ-արևմուտք, զույգ փոքրիկ եկեղեցիներից հյուսիսայինի արևմտյան մուտքի ճակատակալ քարի վրա, արտաքուստ, խիստ հողմահարված, 7 տող.

ԻԹՎ ԻՆ՝ ՉԻԳ՝ (1274) ԹԵՇԵԱՆՈՒԹԵԱՆ՝ ԱՅԱՍԵՐ ԲԱՅԱՐԱԿ ՍԱԴՈՒՆԻՆ՝, ԵՍ՝ ՇՆՈՒ-
ՀՈՒՈՐԱՍ, ՅՈՒՍՈՎՆ՝ ԱՅ ԴԻՆԵՑԻ ՉԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԻՇԱՍԱՄԿ ԴՆՈՂԱՑՊԻՄՈՑ: ԱՐԴ, ՈՐԲ
ՍՊԱՍԱՒՈՐԵՆ՝ ՈՄԱ, ԻՇՍԱՐԻՆ Դ: ՊԱՍԱՐԱԳ ՊԱՐՏԻՆ՝ Բ: ՉԱՄԿԻՆ ԻՄ՝ ՀԱՍԻՐՆ
ՍԻԵՏԵՑՆ՝ Բ: ՅԱՅՆՈՒԹԵԱՆ՝ ՆԻՄ ՄԱԻՐՆ՝ ՄԼՔՆԱՉԻՆ: ՈՐ ԽԱՓԱՆԷ . . . ԲՍ

ՋՈՒՑԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Առաքելոց վանքի հուշարձանախմբի արևմտյան պարսպապատերից մոտ 200 մ դեպի հա-
րավ-արևմուտք, անտառապատ լեռնալանջի վրա պահպանվել են իրար կից զույգ փոքրիկ եկեղեցի-
ների պատերը՝ 4—5 մ բարձրությամբ: Երկուսն էլ համարյա նույն չափերի (6×4 մ), քառանկյու-
նի հատակաձևով, թաղակապ ժածկով շենքեր են՝ կառուցված տարբեր մեծությամբ որձաքարերով և
կրաշաղախով: Ներսից սվաղված են եղել սպիտակ կրաշաղախով, որի վրա նկատվում են գունավոր
որմնանկարների բեկորներ:

Զույգ եկեղեցիներից հյուսիսայինի արևմտյան մուտքի ճակատակալի սրբատաշ մակերեսին
դրսից փորագրված է 7 տողանի շինարարական արձանագրությունը, որի բովանդակու-
թյունը է հուշարձանների այս խմբի ժամանակագրությունը պարզելու տեսակետից: Ճակատակալը
դեղնագույն ավազաքարի խոշոր բեկոր է՝ 2×1 մ չափի: Նրա կենտրոնում ներքևից փորագրված են
երեք քանդակազարդ փոքր խաչեր, իսկ սրանցից դեպի ձախ՝ ևս երկու, ավելի պարզ խաչեր: Ար-
ձանագրու-
թյունը փորագրված է կենտրոնի խաչերի երկու կողմերին և նրանցից ներքև, աջ անկյունում:

Հրատ. Սարգսյան, 1955, Հ, 36:
Լուսանկ. 136

Գիտելիք. Առաջին տառաշարքը տեղ-տեղ հոդմահարվել, ջարդվել, շերտ-շերտ թափվել է: Այս մասում երեւում է միայն թվագրի 2 հարյուրավորը, իսկ տասնավորն ու միավորը չեն երևում: Սարգսյանը թվագիրը վերականգնում է 21-ի (1274)՝ հիմք ունենալով ոչ թե սեփական ընթերցումը, ուլ չորս ձևերի պահպանության մարմինների 1938 թ. արշավախմբային նյութերը: Մենք ևս հետևում ենք այդ նյութերին, ենթադրելով, որ 1938 թ. վերականգնվող տասնավորն ու միավորը (1-ի) նրկացել են:

Նախ շարքում, մինչև անաւեր տառաշարքը մոտ 9—10 տառատեղ քարը ջարդված է, հավանական ենք համարում այստեղ վերականգնել յիշխանութեան բառը՝ Առաքելոյ վանքի պարսպի մոտի 21-ն թվագիր արձանագրության հետևելով: Տողավերում անաւեր բառից հետո տառաշարքն ընդհատվում է մոտ 12—13 տառատեղ, որը պետք է ունենար իշխողի անունը և տիտղոսը, ըստ որում, աստուածաւեր իշխողի Հավանական ենք համարում վերականգնել քաբալ Սաղու-նին, նախ հետևելով Գրիգոր քահանայի 21-ն թվակիր բնագրին, ապա՝ նկատի ունենալով, որ Ատղունի մյուս տիտղոսները (իշխանաց իշխան, պարոն, ամիրապաւալար) տվյալ պարագայի համար անհամապատասխան են:

2-րդ շարքում. յիշատակ բառից հետո ընդհատվում է, պակասող մասում պետք է լիներ ծնողաց, քանի որ հետագա տողերում նշված են ծնողների անունները: Այս սողի վերջում հրատարակիչը կարդացել է եկեղեցի այ իրա և դրա հիման վրա վերականգնել՝ աստուծոյ իրաւաց (=տրիւնաց), մինչդեռ իրականամ, քարի վրա զեկեղեցիս բառից հետո միայն յիշատակ բառն է և որիչ ոչինչ:

3-րդ տողում հրատարակիչը բաց է թողել նվիրատուի հորը տրվելիք պատարագների թիվը՝ :/:, ուստի նրա վերծանություն մեջ Դ պատարագների բաշխումը անհասկանալի է մնում (տարին :/: պատարագ պարտին զատկին իմ հաւրն Աւետեցն... և ալն): Մեր վերծանությունը Դ պատարագներից ր-ն պետք է տրվի հորը, իսկ գ-ն՝ մորը:

4-րդ շարքում պարզ կարդացվում է մոր անունը՝ Մլքնազ (ին), մինչդեռ հրատարակիչը անձնանունը բաժանել է 2 մասի և նրանց միջև վերականգնելով ա դիր, ստացել՝ Մլքնազ ազին, որտեղ իր իսկ բացատրությունը Մլքնազ անձնանունն է, իսկ ազին՝ ազի (Հարարողի և ալ բարբառներում՝ մայր) բառի տրական հոլովածով: Իհարկե Մլքնազ իգ. անունը հալ իրականության մեջ գործածական է, սակայն այս դեպքում անբացատրելի է մնում ազի բառի գործածությունը XIII դարում: Իսկ դրանից, հազիվ թե հնարավոր լինի հիմնավորված համարել ազի վերականգնումը այս անձնանվան մեջ: Մեր կարծիքով անձնանունը հարկ է կարդալ ալնպես, ինչպես ալն փորագրված է՝ Մլքնազ (ին) և ալս դեպքում կստանանք ոչ թե Մլքնազ (ծագած արաբ. muluk-muluk) Մլքնազ-թագավորների պսակ, ակունք իմաստից), ալ արաբ. mallika—թագուհի բառից, որ հնչունափոխությունը դառնում է Մլքե, և հալ նազ, նազանք, նազելի բառերից, իսկ ամբողջ բարդությունը՝ Մլքնազ, այսինքն նազելի թագուհի կամ թագուհու նազանք:

345. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔ. ՂՈՒԴ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻՑ 15 մ հյուսիս, պատվանդանից ընկած մի քանդակազարդ խաչքարի թիկունքին, տեղ-տեղ եղծված, 13 տող.

Ի ԹՎԻՍ ՀԱՅՈՑ : 2ԺԶ: (1267), ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ՝ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍԱԴՈՒՆԻ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ՝ ՄԵԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԱՌԱՔԵԼԻ, ՈՐ ԷՐ ՆՄԱՆԵԼԱՂ ՍԲ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ, ԵՒ ԷՐ ԴՈՒՌՆ ԵՒ ԱՐԵՎԵԼՔ ԵՐԿՐԻՍ ԵՒ ՊԱՐԾԱՆՔ ԵՒԲԱՐԵՍԱԻՍ ԱՌ ԱԾ ԵՒ ՄԱՐԴԻԿ: ԵՒ Ի ՆՈՑՆ ԱՄԻ ԱՐԵԳԱԿՆ ԽԱԻԱՐԵՑԱԻ, ԵՒ Ի ՔՐԻՍՏՈՆԵՒՑ ԵՒ ԱՅԼԱԶԴԵԼԱՅ ԵՂԻՆ ՔԱՐՈՉՔ Ի ԲԱԶՈՒՄ ՏԵՂԻՍԻ ԵՒ ԱՀ ԿԱԼԱԻ ԶԱ-

¹ ՏԿ՝ս Հր. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, Երևան, 1946, էջ 364—365.

ԼՐԻՒՄՆԵՆԻ: ԵՒ ՅԱՅՄԱՐԻ ԵՄ՝ ԱՆԱՐԺԱՆ ԲԱՀԱՆԱ ԲԻՍՈՒՄ ԿԱՆԿՆԵՑԻ
ԶԽԱՅԶՍ Ի ՀԱՆԿԸՏԱՐԱՆԻ ԾՆՈՂԱՑԻՄՈՑ: ՈՐԲ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ, ՅԻՇԵՑԵՔ . Ա . :

[illegible]

Գիտելիք. Այս կոտորված խաչքարը ընկած է պատմանդանի մոտ, դուրզ եկեղեցիներից 10 մ հյուսիս, հենված մի ծառի, թիկունքով ներքև. նրա պոչուկի մասը կոտորված է: Խաչքարը միջին չափերի (1,5×0,75,×0,25 մ), դեղնավուն ավաղաքարից է, և չնայած դրան, պահպանվել է բավականին անաղարտ: Նրա երեսին ոչ մեծ արվեստով ու նրբությամբ քանդակված են խաչթևերը և երկրաչափական անպաճույճ գարեբր: Երեսին արձանագրություն չունի: Դրա փոխարեն ամբողջ թիկունքը՝ գլխամասից մինչև պոչուկի շարված տեղը ծածկված է 13 առղանոց արձանագրությամբ, որը գիտությունը հայտնի է դառնում սույն հրապարակումով: Բնագիրը մեղ է հասել լրիվ, խաչքարի կոտորված մասը չի աղդել նրա ամբողջության վրա:

Այստեղ շատ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում Դեղձուտի վանքի առաջնորդ Առաքել վարդապետի մասին: Մինչև այս բնագրի վերծանությունը մեզ հայտնի էր, որ Առաքել հռչակավոր վարդապետը Կիլիկիայի Տարսոն գավառից եկել էր Սևորդյաց երկիրը և Մահկանաբերդի իշխանաց իշխան աթաբեկ Սաղունի, ինչպես նաև Հաղրատի նշանավոր առաջնորդ Հովհաննեսի հովանավորությամբ կառուցել Դեղձուտի վանքի համալիրը, երկար տարիներ հանդիսացել վանքի առաջնորդը և թաղվել վանքի դավթում: Նորահայտ արձանագրությամբ մենք իմանում ենք նաև, որ Առաքելի հոգևոր առաջնորդությունը տարածվել է մինչև Առաքելոց և Կիրանց վանքերը: Բացի դրանից, այստեղ Առաքելը բնութագրվում է իբրև ժամանակի հիերարխի հռչակավոր, գիտական ու հոգևոր մեծ արևելից մեկը: Ահա ինչպես է նրան ներկայացնում խաչքարը կանգնեցնողը. յառաջնորդությամբ մեծ վարդապետին Առաքելի, ոյ էր նմանեալ սուրբ Առաքելոցն և էր գուռն եւ արեվելք երկրիս եւ պարծաճք եւ բարեխաւս առ աստուած եւ մարդիկ:

Արձանագրությունը կարևոր է նաև նրանով, որ այստեղ ստույգ հայտնվում է ԶԺԶ Թ. (1267) տեղի ունեցած արեգակի խավարման մասին. եւ ի նոյն ամի արեգակն իսաւարեցաւ...:

4-րդ շարքում Առաքել անձնանունը արտագրված է այնպես, ինչպես փորագրված է ընդ-
րում: Այստեղ, ինչպես նաև Դեղձուտի վանքի արձանագրություններում, անունը պետք է վերձանել
կարճ՝ Առաքել ձևով, առանց վերականգնելու վերջին վանկի ա-ն, քանի որ, թեև այն ծագում է

անցյալ դերբալի (առաքեալ), սակայն իբրև անձնանուն մեծ մասամբ վկայված է հնչյունափոխված՝ Առաքել, Առաքէլ: Բացի դրանից, 'Ինդձուտի վանքի մեծ խաչքարի ինքնադիր հիշատակագրության մեջ Առաքելը իր անունը փորագրել է այս ձևով:

4—5-րդ շարքում էր գտնւն եւ արեւելք երկրիւ, նույն խոսքերով է բնութագրվում նաև Խորանշատ վանքի հիմնադիր Վանական Վարդապետը Գրիգոր Ականցու պատմության մեջ՝ փայլեր իրբեւ զարեգակն ար հոգի վարդապետն մեր Վանական յերկիրն Արեւելեան, երկրորդ արեւելք անուանեալ:

10-րդ շարքում՝ խաչքարը կանգնեցնողի անունը վերծանում ենք որոշ վերապահություններով՝ քահանա բառի վերջին ա-ի աջ ստեղծի վրա ք է կցագրված. այսպիսի դեպքերում կամ ա-ն կրկնակի է ընկալվում, կամ մեկ անգամ, ըստ այդմ էլ հաջորդ բառը կարելի է վերծանել քահանա Արիստում կամ քահանա Բիստում: Նրկու ձևն էլ՝ թե՛ Բիստում, թե՛ Աբիստում այլուստ ավանդ-ված չեն և առաջին անգամ են հանդիպում:

11-րդ շարքում զխայչս ի հանկրստարանի, նկաավող շնդումները փորագրողի պատահական վրիպումներ չենք համարում ե թողնում ենք անփոփոխ՝ այնտեղ դիտելով բարբառալին արտասանության արահայտություն:

346. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔ. զույգ եկեղեցիներից 10 մ. արևելք, մի քանդակա-
ղարդ խաչքարի բեկորի թիվունքին, գեղեցիկ խորաքանդակ շրջերով, արձանագրու-
թյան սկիզբը, 5 առյ.

Ի ԹՎ.ԼԻՆ՝: ՁԻՔ: (1273), ԻՇԽԱՆՈՒ-
ԹԵՐԱՆՆ՝ԱՆՍԱՒԱԶՄ՝ ԱԹԱՊԱԿ ՍԱԳՈՒ-
ՆԻՆ, ԵՍ՝ ԳՈՐԳԻ ԱՆԱՐԺԱՆ ԾՐԱՈԱՅ՝
ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽԱՐԶՍ՝ . . . | ԻՄՈ
ՄԱՐՏ՝ԻՐՈՍԻ՝ . . . :

Ի ԹՎ Ի Բ: Ի ԸՆԱՈՒԹԵ
 ԱՅԱ ԱԹԱՂԱԿ ՍԱԴՈ
 Ե ԵՍԳՈԳԻ ԱԱԶԱԿ Ծ
 ԱՅ ԿԱԿԵՅԻ ՉԻԱ
 ՍՈ . . Ո ԱՐՏ

Հոսանք. 137

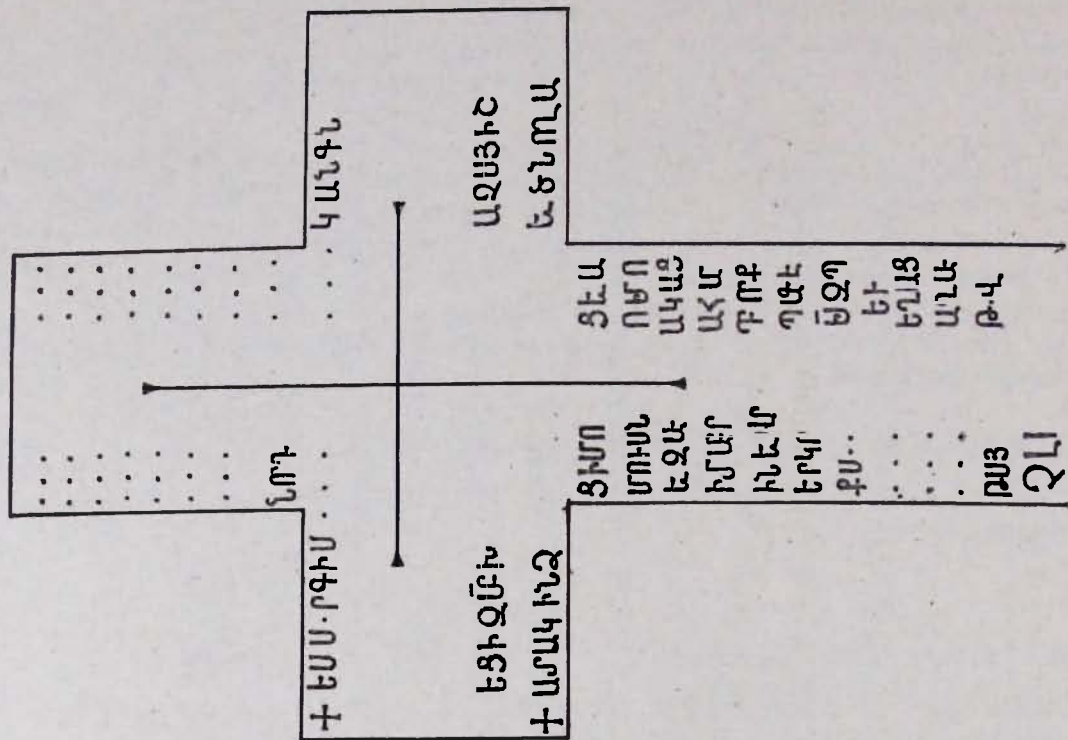
Գիտելիք. Բեկորը խաչքարի վերի գլխամաս է. դատելով պահպանված մասից, խաչքարը բավական մեծ է եղել և քանդակազարդ: Թե որտեղից է ընկել և ժողովել, դժվար է որոշել, ըստ որում Զուլգ եկեղեցիների մերձակալքում դեռ կանդուն են մի քանի պատվանդաններ, որոնցից մեկի վրա հավանաբար կանգնած է եղել այս խաչքարը: Հյուսիսային փոքր եկեղեցու հատակին և դրսից պատերի տակ կան խաչքարերի բազմաթիվ ընկոթներ, որոնց մեջ գուցե գտնվի այս խաչքարի ներքևի հիմնական մասը: Պահպանված արձանագրություն հիմնական բովանդակություները որոշ վերապահությամբ վերականգնվում է, թեև բեկորը երբեմնի խաչքարի միայն մեկ երրորդ մասն է: Հավանաբար խաչքարի անհետացած հատվածի վրա մեկ-երկու տող է եղել, այն էլ բնագրի վերջաբանը՝ անեծքի ձևակերպումը: Առաջին շարքում թվագրի հարյուրավորը 2 փորագրիչը բաց է թողել և հետագայում ավելացրել տողի վերևի համապատասխան տեղում, երկու կետերից առաջ:

Յորդ տողում խաչքարը կանգնեցնողի Գորգի անունը հավանաբար վրաց միջավայրի արդյունքն է:

4-րդ շարքում կանկեցի ձեռ հաճախ է հանդիպում միջնադարի վիմագրութիւն մեջ: Նրանում արտացոլված է ինչպես գ>կ խլացում, այնպես էլ երկրորդ և ձայնորդի անկում:

5-րդ շարքի սկիզբը շարդված, եղծված է և չի հասկացվում ում հիշատակին է կանգնեցված խաչքարը, տողավերջի գրերը վերապահույթյամբ վերծանում ենք Մաթաիրոսին:

347. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔ. հուշարձանախմբից մոտ 30 մ հարավ-արևմուտք, թե-
վոր խաչքարի թեքերի վրա, արևմտյան երեսին, խորաքանդակ զրհերով.

. . . . «ԱՌԱՔԵԼՈՐԴՈՒԹԵԱՆ» . . . ԵՍ՝ ՍՐԱՆԳԻՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶՄԻ ԽԱՉՍ ՅԻՇԱ-
ՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈ ԻՄՈ ԵՒ ԶԱԽԱԿԱՑ ԻՄ՝ ԱՐԻՍՏԱՄԻՆ ԵՒ
ՎԱՅՐԴԻՆ: ՈՐՔ ԵՐԿՐԱԳԵՔ Մ . . ԻՍ ԶՊ . . ԵՒ . . ԵՂԱՑ . . «ՅԱՂԱԹՍ ՅԻ-
ՇԵՑԷՔԻ, ԻՂ ԹՎԱՆ» ՉԼԷ (1288):

ԹԵՎԱՎՈՐ ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Զուլգ եկեղեցիներից մոտ 100 մ արևմուտք պահպանվել են մի այլ եկեղեցու ավերակ-
ները: Կառուցվածքը հար և նման է զուլգ եկեղեցիներին, ուղղանկյուն հատակագծով, թաղակապ,
փոքրիկ շենք է (ներսից՝ 4×4 մ), շարված միջին մեծությամբ քարերով, կրաշաղախով: Միակ
մուտքը արևմուտքից է՝ խոշոր ճակատաքարով: Հուշարձանը ներքուստ ծածկված է եղել կրաշա-
ղախի ծեփով, որի վրա եղել են գունավոր որմնանկարներ: Եկեղեցու շուրջը տարածվում է գերեզ-
մանոցը՝ հարթ տապանաքարերով, խաչքարերի բազմաթիվ բեկորներով և պատվանդաններով:
Թեև թեև խաչ անվանումը ժողովրդական է և ըստ երևույթին առաջացել է եկեղեցուց ոչ հեռու,
պատվանդանի վրա կանգնած, թեև թեև խաչից: Այստեղ կան նաև մի սովորական խաչքար՝ ընկած
երեսնիվալր և մի երկաստիճան սրբատաշ պատվանդան: Հավանական է, որ վերջինս ընկած խաչ-
քարի պատվանդանը լինի, թեև ոմանք ալն կարծիքին են, որ թեև թեև խաչը ընկել է այդ պատ-
վանդանից:

Թեև թեև խաչը գորշ բազալտից է, իր չափերով և քանդակման արվեստով նման Արովի ան-
տառամասի խաչին: Ունի բարձրությունն առանց պատվանդանի 2 մ է, հորիզոնական թեքերի

երկարութիւնը՝ 80 սմ, քարի հաստութիւնը՝ 35 սմ: Թեւովոր խաչը հարթ է, դուրկ քանդակա-
ղարկերից, միայն կենտրոնական մասում, խաչթեւերի ուղղութիւնը քանդակված է պարզ խաչ:
Խաչթեւերի եզրերին խոր երկաթագրով մի արձանագրութիւն է փորագրված, որը հիանալի ներ-
դաշնակելով բաղալրի սրբատաշ մակերեսի հետ, առանձին վեհութիւն է հաղորդում հուշարձանին:

Ձնալած թեւովոր խաչի բավարար պահպանութիւնը, արձանագրութիւնը շատ է տուժել և
դրեթեւ անընթեռնելի է, ըստ որում դրա պատճառը ոչ այնքան բնութիւն ուժերի ավերածութիւնն
է, որքան մարդկային ձեռքը: Թվամ է, ինչ-որ մեկը բութ գործիքով հարվածել, ջարդոտել է խաչի
շրջանակի բարձրաքանդակ երիզները, որոնց վրա փորագրված է եղել բնագիրը: Հատկապես շատ
են քուլքավել և համարյա չեն տարբերվում ուղղահայած վերին խաչթեւի գրերը, որոնցից հաղիվ
վերջին տողի ձախ մասի նորդ տառաշարքն է կարդացվում, որը և վերականգնում ենք առաջ-
նորդութեամբ: Կասկածից վեր է, որ վերին խաչթեւի վրա հիշատակված է եղել այն մասին, թե երբ,
ամ աշխարհիկ իշխանութիւն և հոգևոր առաջնորդութիւն ժամանակ է գրվել այս արձանագրու-
թիւնը: Բնագրի տողերի համարակալումը պայմանական է, քանի որ նրանց ընդհանուր քանակն
անորոշ է:

9-րդ շարքում պարզ չի երևում խաչքարը կանգնեցնող Սարգսի միւս ուղղու անունը, լավ
չի փորագրված ա-ն, իսկ ն-ն չի երևում. վերականգնում ենք՝ Վարդի:

11—14-րդ շարքում եղել է բնագրի վերջաբանը՝ անեծքի բանաձևը, որը ստույգ դժվարանում
ենք վերականգնել:

16-րդ շարքում թվադրի 21, տառերը պարզ կարդացվում են, իսկ միավորը պարզ չի երևում,
ալն կարող է լինել ր կամ ք, մենք վերականգնում ենք ք, որովհետեւ Ը-ի վերի կորացած ստեղծ
չի նշմարվում:

Հին ԿՈՒՆԵՆ

Առաքելոց բնակատեղիի հետագա դարերի պատմական կյանքի մասին որոշակի տեղեկու-
թիւններ չկան: Ինչպես արդեն ասել ենք, Առաքելոց ավանն իր բաղամթիվ եկեղեցական ու աշ-
խարհիկ կառուցվածքներով ծաղկման էր հասել XIII դարի վերջին տասնամյակներում: Պետք է
ենթադրել, որ բնակավայրը շարունակել է հարատեւել նաև հետագայում, թեև ոչ այնպիսի աշխուժու-
թիւնը. ինչպես XIII դարում: Այդ են ցույց տալիս Առաքելոց վանքից 2 կմ արեւելք Կունեն գե-
տակի երկու ավերիկ տեղավորված Հին Կունեն գյուղատեղի ավերակները, դեռևս կանգուն եկեղե-
ցիները և դրանց շուրջը տարածված ընդարձակ գերեզմանոցը՝ XIV—XVII դարերի տապանաքա-
րերով ու խաչքարերով: Հավանական է, որ Հին Կունեն գյուղը հիմնած լինեն Առաքելոց ավանի
բնակիչները, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով, թողնելով այդ լեռնալանջերը, բնակութիւն են հաս-
տատել Կունեն գետակի ավելի բարեբեր ափերին:

Հին Կունեն գյուղատեղում պահպանվել են հետևյալ հուշարձանները.

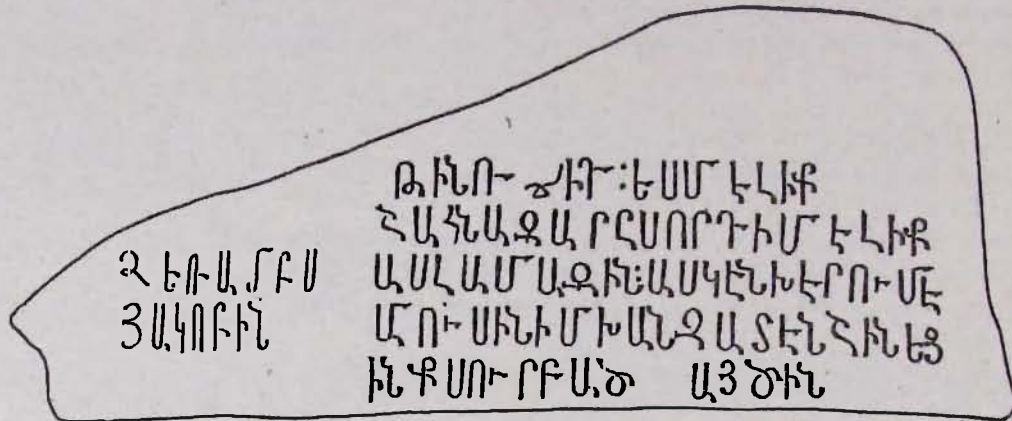
ա. Եկեղեցի, գտնվում է Կանեն գյուղատեղի հյուսիսային թաղամասում, գետակի ձախ ափին:
Շինված է կապտա-գորշավուն թեթևակի մշակված քարերով, կրաշաղախով: Գլխավոր խորանի
բեմի կամարը սրբատաշ, կապտավուն քարից է: Ոորանի կիսակլոր պատի երկու կողմերին կան
մեկական խորշեր: Կառուցման ժամանակը ստույգ հայտնի չէ. ոճական առանձնահատկութիւններով
հիշեցնում է XVII—XVIII դարերի գյուղական թաղակապ եկեղեցիները:

բ. Եկեղեցի Աստվածածին, կառուցված է Հին Կունեն գյուղի հարավային թաղամասում,
գետակի ձախ սփի բարձունքի վրա: Թաղակապ, միջին մեծութիւն շինք է, շինված դեղնավուն
հանքաքարի մանր բեկորներով, անոլուն է, կամարակապ՝ սվաղված ծածկով: Եկեղեցու հարավային
պատին կից սրահ-գավիթը, որը կառուցված է նույն քարից, առանց սյուների և ըստ երևույթին
ավելի ուշ: Եկեղեցին կանգուն է, որոշ չափով թափվել են տանիքի քիվերը, որահի ծածկն ու հա-
րավային պատի մի մասը:

գ. Գերեզմանոցը տարածվում է հարավային թաղամասի ծալրում, Կունեն գետակի և Կիրանց
շուր վտակի միախառնման անկյունում, սարահարթի վրա: Գերեզմանոցը երկու մասի է բաժան-
վում. մեկը տարածվում է Աստվածածին եկեղեցու շուրջը, իսկ մյուսը դրանից 50 մ արեւելք՝ Կի-

րանց օրը վտակի տը աիին: Դերեղմանոցում պահպանվել են մշակված անարձանագիր տապանա-
քարեր և բաղմաթիվ քանդակադարձ խաչքարեր, որոնց մշակման եղանակը և դարձերի մոտիվները
բնորոշ են XVII—XVIII դարերին:

348. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային մուռքի ճակատակալ հրկարավուն
քարի վրա, արտաքուստ 5 սոդ.

Ի. Թ. Վ. Ի. Ն. Ռ. Ջ. Ի. (1675), ԵՍՄ ԵԼԻՔՆԱՅԱՐԸՍՈՐԸՍ, ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔՆԱՍԼԱՄԱՅԻՆ, ՍԿԵՆ ԽԵՐՈՒՄԵՅ, ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ԽԱՆՁԱՏԵՆ ՇԻՆԵՑ/ԻՆՔ ՍՈՐԲ ԱՍՏՎԱԾԻՆ: ՁԵ-
ԻՍՄԲՍԻՆԱԿՈԲԻՆ:

Հրատ. Բարխուդարյանց, 377
Լուսանկ. 138

Դիտելիք. Արձանագրութիւնը փորագրված է ուշ շրջանի անկանոն, հրկարավուն հրկաթա-
գրով և դադեցնում է հարավային մուռքի ճակատաքարի հարթ մակերեսի աշակողմյան, ավելի
լայն հատվածը: Ձախ կողմի նեղ մասում կանոնավոր հրկարացած բոլորագրով դրված է ձեռամբ
նախորդին, որն, անտարակույս, շենքը կառուցող ճարտարապետի կամ վարպետի անունն է:

Բնագրում հիշատակված շինարար ամուսինների՝ Մելիք Ասլամաղի որդի Մելիք Շահնաղաբի
և իր կին Սանդատի մասին դժվար է որևէ հավաստի կարծիք հայանել, նախ այն պատճառով, որ
այլ աղբյուրներից նրանք հայտնի չեն և ապա՝ այս շրջաններում Մելիք Շահնաղաբյանների գոյու-
թիւնը անհավանական է, քանի որ աղբյուրներից հայտնի է, որ նրանց ժառանգական տիրութիւնը
գտնվում էին Դեղարքունիքում, ավելի ստույգ, ներկայիս Վարդենիսի շրջանի սահմաններում:
Սակայն Մելիք Շահնաղաբի մելիքութիւն հիշատակութիւնը Կունեն ձորից ոչ այնքան հեռու ընկած
Հաղարծնի վանքի համարյա նույն տարիների մի արձանագրութիւն մեջ, գալիս է ամրապնդելու
այն վարկածը, որ Մելիք Շահնաղաբյանների սերունդներից մեկը տիրութիւն է ունեցել նաև
Դեղարքունիքի սահմաններից դուրս, Սևանա լճից հյուսիս-արևմուտք ընկած այս գավառներում:
Հաղարծնի վանքի Ստեփանոս եկեղեցու վերոհիշյալ արձանագրութիւն մեջ կարդամ ենք. ի քվին
նայոց Ռձ-ին, ի քազաւորութեան Պաքսից Շահսուլեմեմին որդոյ Փոքր Շահապասին եւ ի տե-
րութեան Գրիգոր իշխանին եւ մելիքութեան պարոն Շահնաղաբին եւ ի հայրապետութեան տն
Ջուղաեցոյ.

Թվագիրն այստեղ ակներևաբար սխալ է, քանի որ նշված Շահ-Սուլեյմանը գահակալել է
1666—1694 թթ., իսկ Հակոբ Ջուղաեցու կաթողիկոսութիւն տարիներն են՝ 1655—1680 թթ.:
Ուրեմն թվագիրը պետք է կարդալ ՌձԻ՝ այսինքն ի գիրը անհրաժեշտ է ընկալել հրկալի և այդ
դեպքում կունենանք ոչ թե 1651, այլ 1671 թ., որը միայն 4 տարվա տարբերութիւն ունի Կունենի
Աստվածածին եկեղեցու շինութիւն թվականի հետ: Այստեղից, անտարակույս է, որ կամ հրկու

արձանագրությունների մեջ հիշվող Մելիք Շահնազարը նույն անձն է, և, հետևապես, XVII դարի վերջերին այս կողմերում իշխել է մի Մելիք Շահնազար, որը կամ Մազրալի Մելիք Շահնազար-լանների ճյուղավորությունն է՝ տեղափոխված և բնակություն հաստատած Աղստեի հովտում, և կամ բոլորովին ուրիշ տոհմից է առաջացել, և տվյալ դեպքում գործ ունենք անունների պատահական ղտղադիպություն հետ:

Բանասիրության մեջ առաջին անգամ այդ մասին մատնացուլց է արել Կարապետ եպիսկոպոսը՝ «Նյութեր հայ մելիքության մասին», աշխատության մեջ (1914 թ., էջ 158—160): Այստեղ հեղինակը միայն ենթադրաբար է առաջ քաշում երկու Մելիք Շահնազարների նույնության հարցը, քանի որ երկու նշված արձանագրությունների թվագրերն էլ օգտագործվել են նրա կողմից սխալ վերծանության մեջ՝ Հագարծնի վանքինը թերի (միայն ՌՃ=1651), իսկ Կունեն գյուղի եկեղեցունը՝ ՌՃԽԴ (1695), այսինքն քսան տարով նորացրած (ստույգ թվականը պետք է լինի՝ ՌՃԽԴ—1675), մի հանգամանք, որ լուրջ առարկություն էր այդ նույնացման դեմ: Այս հրապարակումով ճշգրտելով նշված բնագրերի թվականները, մենք միանգամայն անվիճելի ենք համարում նույն Մելիք Շահնազարի իշխանությունն այստեղ՝ հետագային թողնելով այն հարցը, թե այս Մելիք-Շահնազարը ինչ ազգակցական կապեր է ունեցել Մազրալի համանուն մելիքական գերդաստանի հետ:

Արձանագրության լեզուն հիշեցնում է Ղաբաբաղի մելիքների ժամանակամերձ վիմագրերի լեզուն (Մելիք Նգանի ընդարձակ արձանագրությունը Արցախի Տող գյուղում), թեև հեղինակն ամեն կերպ աշխատել է չհեղվել ժամանակի գրական հայերենից: Ասկեն, շինեցինք, ասայծին, Շահնազարըս լառերը փորագրված են խոսակցական լեզվի արտասանության ազդեցությամբ:

ՏԱՄԱՐՔԻ ԳՅՈՒԼԱՏԵՂ

Գետաշեն բանավանից 5 կմ հարավ-արևելք, անտառի մեջ, լեռնաշղթայի հարթ բարձրավանդակի վրա տարածված են Տամարքի գյուղատեղիի ավերակները: Պահպանվել են բազմաթիվ բնակարանների մնացորդներ՝ քարակուտների և խանդակների ձևով: Գյուղատեղի կենտրոնում դեռ կանգուն են փոքրիկ մատուռի պատերը՝ 1,5 մ բարձրությամբ: Մատուռի արևելյան խորանում դրված են դեգնագուն ավաղաքարե երեք փոքր քանդակազարդ խաչքարեր, առանց արձանագրությունների, սակայն քանդակների ոճով XII—XIII դարերի պատկանող:

Մատուռից մի քանի մետր հարավ ընկած է նույնպես ավաղաքարե միջին չափերի (1,5×0,7×0,35 մ) անդարդ մի թևավոր խաչ: Գետաշեն ավանի շրջակայքում սա երրորդ թևավոր խաչն է: Համանման, բայց ավելի մեծ չափերի սև բազալտից մի անարձանագիր թևավոր խաչ էլ կանգնած է Տամարքի գյուղատեղից 3 կմ հարավ-արևմուտք, նույն լեռնաշղթայի բարձրության գագաթին, Աբով անտառամասում: Երեք թևավոր խաչերից միայն Առաքելոց վանքում գտնվողն է, որ իր թևերի երկնքների վրա ունի արձանագրություն՝ ՉԼԷ (1288) թվականով: Կարելի է ընդունել, որ Տամարքի գյուղատեղի մատուռի, փոքրիկ խաչքարերի և թևավոր խաչի շինությունը նույնպես վերաբերում է այս ժամանակաշրջանին՝ XIII դարի երկրորդ կեսերին:

Այդ է հաստատում նաև Տամարքի գյուղատեղում հուշարձանների երկարամյա պահպան Ալավերդյանի վերջերս հայտնաբերած խաչքարի արձանագրությունը: Խաչքարը գտնվում է գյուղատեղի վերոհիշյալ մատուռից 15 մ հարավ, հենված մի վիթխարի ընկուզենու: Խաչքարը հավանաբար ընկել է մոտի պատվանդանից, սակայն ամբողջական է և կոտրվածքներ չունի: Դեղնավուն ավաղաքարից է, միջին չափերի (1,4 0,7 0,15 մ), քանդակազարդ, խաչթևերից վերև ունի խաղողի երկու ողկուղների քանդակներ, իսկ ներքևից բարձրանում են երկու ականթներ: Խաչքարի շրջանակը և ճակատալին մասը քիվի հետ ծածկված են երկրաչափական մանրանկար զարդերով:

349. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔ. Տամարքի գյուղատեղում, փոքրիկ եկեղեցու մոտ ընկած դեղաքանդակ խաչքարի ներքևի մասում, մանր շղաառով, կիսահղծ, 4 առդ.

Ի ԹՎ: ՆԻԲ: ՅԷՂԻԱՆՈՒԹԻՆ ԱԾԱՍԵՐ ԱԶ

ԱԲԱԿ ԿԱՐՈՆ ՍԱԴՈՒՆԻՆ ԵԱԽԱՂՈ

. ԱՆՍԿԱՆԿՆ ԵՅԻԶԻԱՆ ԱԲԱ

ՐԵԽԱԻՍԿԱԻՆ Ի ՄՈՂԱՄԻՂԱՏԻՆ Ի ՄԱԻ . .

ԻՄՈՅ

ՄԱՅՆԱ

Ն ԱՅ

ԱԾ ՈՂ

ՐՄԻ

Ի ԹՎ. ԻՆ: ԶԻԲ: (1273), ՅԷՂԻԱՆՈՒԹԻՆՆԻ ԱԾԱՍԵՐ ԱԹՎԱԲԱԿ ՊԱՐՈՆ ՍԱԴՈՒՆԻՆ ԵՍ՝ ԽԱՂՈ ԱՆՍ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ԲԱՐԵՆՍԻՍ ՀԱԻՐՆ ԻՄՈՅ ԱՄԻՁԱՍՏԻՆ ԵՒ ՄԱԻՐՈՒՄՈՑԻՍԱՀՆԱՆՍԱՅ: ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ:

Գիտելիք. Արձանադրությունը տեղավորված է խաչքարի ներքևի հարթ մակերեսին, փորագրված է ոչ խոր, անկանոն շղագրով, տեղ-տեղ քաղքավել, անընթեռնելի է դարձել: Համեմատաբար լավ է պահպանվել խաչքարի հարավային կողմին փորագրված բնագրի վերջարանը՝ հինգ կարճ տող:

2-րդ շարքի վերջում խաչքարը կանգնեցնողի անունն է, որը դժվարանում ենք վերականգնել, քանի որ անվան շարունակությունը 3-րդ շարքի սկզբին խիստ քաղքավել, եղծվել է: Անվան սկիզբը կարելի է կարդալ նաև խաչքարի խաչքարի հարավային կողմին փորագրված բնագրի հաջվի առնելով:

2—3 շարքում ես և խաչքարի բառերի վերջի ա-ն փորագրված սխալմամբ ա է քանդակել:

4—7 շարքերում խաչքարը կանգնեցնողի հոր՝ Ամիզատի և մոր՝ Մահնաճի անունները անսովոր են: Առաջինը մատենադրությամբ չի ավանդված, իսկ երկրորդը Մահնաճ անունով մեկ անգամ հանդիպում է Հավաք թառի բլրի եկեղեցու մի արձանագրության մեջ¹:

ԽՆՁՈՐՈՒՑԻ ԵՆԵՎԵՑԻՆ ԵՎ ԽԱՉՔԱՐԸ

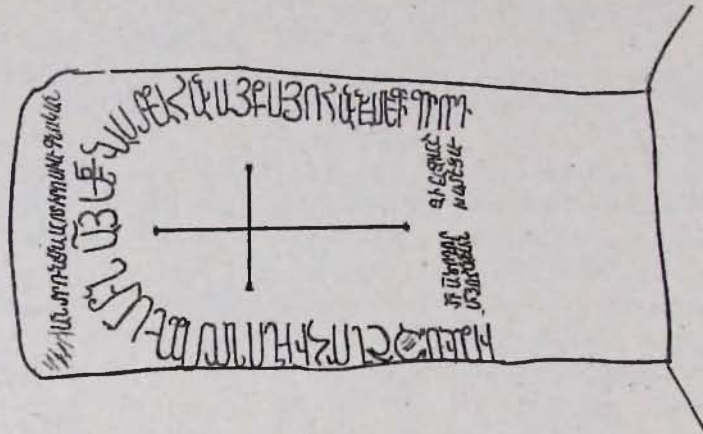
Առաջելոց վանք հուշարձանախմբից 2 կմ հյուսիս-արևելք, լեռնաշղթայի հարթություն վրա, անտառի մեջ տարածվում են պատմական Խնձորուտ գյուղատեղի ավերակները: Անտառային արահետը տեղ-տեղ սալահատակ է հիշեցնում, իսկ գյուղատեղի անցնելիս նա փոխվում է գյուղամիջլան ճանապարհի: Դժվար չէ կռահել, որ այդ ճանապարհով է տեղի ունեցել Առաջելոց վանքի և այս գյուղատեղի միջև գրաստների ու մարդկանց երթևեկությունը՝ այդ բնակավայրերի ծաղկման շրջանում: Գյուղատեղում, ճանապարհի եզրին հանդիպում են բնակարանների, խաչքարերի, պատվանդանների բաղմամբիվ բեկորներ, իսկ գյուղատեղի կենտրոնում, մի բլրակի վրա գեոկա կանգուն է

¹ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հավաք թառի Ամենափրկչը, էջ 23:

350. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔ. Խնձորուտ գյուղատեղի փոքրիկ եկեղեցուց 50 մ հյուսիս-արևելք, գեղաքանդակ պատվանդանավոր խաչարձանի արձանագրությունները.
ա. խաչքարի քիվին, 1 տող.

ՄԲ ՆՇՈՍՆ ՏՐԷՂՐՈՒՆԱԿԱՆ, ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԱԻԳՆԱԿԱՆ:

ը. խաչքարի կամարաձև շրջանակին, խոշոր, խորաքանդակ տառերով, անսովոր դրակցումներով, մեկ տող.

Ի ԹՎԻՍ :2: (1251), ՇՆՈՐՀԻՒՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄ ԲՆ ԱՅ, ՄԵՔ՝ ՆՎԱՍՏ ՔԱՀԱՆԱՅՔՍ ՅՈՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ՝ ՈՐԴԻՔ . . . :

դ. խաչքարի կենտրոնում, ուռուցիկ խաչի թևերի արանքում, խոշոր գրերով.
ՏՐ ԱԾ ՅՍ ՔՍ

դ. խաչքարի խաչթևերից ներքև, փոքր տառերով, 2 տող.

ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՅՈՀԱՆՆԻՍԻՆ՝, ԶԻ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏԵՑԱԻ:

ե. խաչքարի ներքևի հարթ մակերեսին, ավելի մանր տառերով, ը ընտղրի անմիջական շարունակությունը, 7 տող.

ԱՐԴՐՈՒԿԱ---ՑԱՔՁԹԱԾԱԾԵՍ-- ԱԻ
ԳՆԱԹՎԵՂՈ---ԻՇԽԱՅԻՇԽԵ--
ՈՂՈՐՄՈՐ ԱՅ ՈՆԶՍՈՈ ԲԵԷԴԵՂԵՑ ՈՅՆՈՐԳԵՑ
ԱԱԱՄԵԻՎԱՆ ՊՍԵՆՎԵՐՈՒՄԻՐՈՒԹԵՐԵ
ՐՈՖԿԵՆ ՋԵԵԵԴԱՑԵՐՈՑ ԵՔԵԱՅՅԻՇԱ
ԱԵ ՈՔԵՐԿՐՊԵՔ ՉԼԵԱՆԱՌՎԱԿԱՆՅԻՇ
ԵՑԵՔԻԻ ԹՅԱՀԱԹՅԻ ՉԵՐԵՔՍ ՉԶԵՑՅԻԵԼԵՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԿԱՂԵՆԵՑԱՔ ԶՈՔ ԱԾԱԾԻՆՍ ԵՄԱԼԳՆՈՒԹԻՒՄԻՆ ՊԱՐՈՐԻՆ՝ ՍԱԴՌՈՒՆ-
ԻՆ՝ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ԵՒՄՐԻԳՈ ԻՐ ՊԱՊԱՑԻՆ ԷԿԵՂԵՑՈՑՍ ՆՈ-
ՐՈԳԵՑԱՍՏ ՏԵՂԻ ՀԱՆԳԸՍՏԵԼԱՅՆ ՀԱԻՐ ՄԵՐՈ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԵՎ ՄԱԽԻ ՄԵՐՈ՝
ՏԻԿՆՈՋՆ ԵՒ ԵՂԲԱՐՑ ՄԵՐՈՑ ԵՒ ՔՎԵՐԱՅ ՅԻՇԱՍԱԿ: ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ, ԶԱՄԷՆԵ-
ՍԵԼԱՅՆ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿՅԻՇԵՑԻՔ Ի ՍԲՅԱՂԱԹՍ Ի ՁԵՐ, ԵՒ ՔՄ ԶԶԵԶ ՅԻՇԷ: ԱՄԷՆ:

Լուսակ. 139

ՍԱՄՍՈՆԻ ՎԱՆՔ

Սամսոնի վանք հուշարձանախումբը դտնվում է Դետաշեն գյուղից մոտ 15 կմ հարավ-արև-
մուտք, Դեղձուտի վանքից 6 կմ հարավ, Խնձորկուտ անտառապատ սարահարթի վրա: Վանքի
անվանումը ժողովրդական ծագում ունի. ըստ ավանդության մենաստանի շինությունները կառուցել
է որմնադիր Սամսոնը՝ իբրև քավություն որդեսպանության իր մեղքերի: Մատենագրական աղբյուր-
ներում հաշարձանի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Նորագույն տեղագրական երկերում
և հուշարձանների պահպանության մարմինների ցուցակներում ևս համարյա ոչինչ չի ասվում
վանքի մասին: Սամսոնի վանքի մեջ մտնում են հետևյալ շինությունները.

ա. Գլխավոր եկեղեցին կենտրոնադմբ շենք է, կառուցված մոխրագույն ավաղաքարի
սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով: Ներսից եկեղեցու պատերը ավաղված են եղել ծեփով, որի վրա
պահպանվել են գունավոր որմնանկարների բեկորներ: Մուտքը արևմուտքից է, արևելյան կողմում
ունի ցածր բեմ: Հուշարձանը վիմագիր հիշատակություններ չունի, կառուցման ժամանակն անհայտ
է, իր ճարտարապետական ձևերով XII—XIII դարերի գործ է:

բ. Մաառուք փոքր շենք է (3,5+2,0 մ), գտնվում է նախորդից հյուսիս, մի քանի մետրի
վրա: Ծածկը և հյուսիսային պատը կործանված են: Շարված է եղել ավաղաքարի սրբատաշ սալե-
րով, կրաշաղախով: Հաշարձանի պատերին դրսից և ներսից փորագրված են նվիրատվական ան-
թվական արձանագրություններ, մեծ մասամբ եղծված: Դատելով այդ բնագրերի տառաձևերի
հնագրական հատկություններից, այլև մատուռի հորինվածքային ձևերից, շենքը պետք է համարել
XII—XIII դարերի կառուցվածք, անշուշտ, շինված գլխավոր եկեղեցուց հետո:

գ. Փոքր եկեղեցու շենքը տեղավորված է գլխավոր եկեղեցու հարավային կողմում, փոքր
չափերի է (4,5+2,5 մ), շարված գորշավուն սրբատաշ ավաղաքարերով: Մատուռը միանալով դահ-
լիճի ձև ունի, թաղակապ ծածկով և արևելյան կողմի կիսաշրջան աբսիդով: Կառուցման ժամանակն
անորոշ է, ճարտարապետական ձևերով պետք է ժամանակամերձ լինի մեծ եկեղեցուն՝ XII—XIII
դարեր:

351. ՍԱՄՍՈՆԻ ՎԱՆՔ. ՄԱՏՈՒՌ. արտաքուստ, արևմտյան պատին, մուտքից
հարաջ, 10 տող.

ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՅ, ԵՈ՞ ԳՈՐԵՏԵՐ ԵՒ
ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՇԱՍՏՈՒԺ ՄԻԱՅԲԱՆԵ-
ՑԱՔ ԵՒ ԷՏՈՒԱՔ ՄԵՐ ՀԱԼԱԼ ԸՆՁԻՑ:
ԵՒ ՄԻԱՔԱՆՔՍ ԽՈՍՏԱՑԱՆԻՔ: ԺԱՄ
Ի ՏՈՒՆԻՆ ՄԲ ԳՐԻԳՈՐԻՄ: ՈՐԶԱՔ
ՈՐ ՄԵՔ ԿԵՆԳԱՆԻԵՆՔ՝ ՄԵՐ ԾՆՈ-
ՂԱՑ, ՀԵՏԻՆՈՑԱՑ ՄԱՀՈՒ՝ ՄԵԶ:
ՈՎԻՄԱՓԱՆԷ, ԱՆԻԾԱԾ Է: ԹՎԻՆ:

յՈՒՍՈՎՆ ԱՅ ԵՍ ԳՈՐ
ԵՏԵՐ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՇԱՍ
ՍՈՒԺ ՄԻԱՅԲԱՆԵՑԱՔԵՒ
ՍՈՒԱՔ ՄԵՐ ՀԱԼԱԼ ԸՆԿԵՍԻ
ԱԲԱԵՔՍ ԽՈՍՏԱՑԱՆԻ
: Բ: ԶԱՄ Ի ՍՈՒԵԻՆ ՄԲ ԳՐԻ....
ՈՐԶԱՔ ՈՐ ՄԵՔ ԿԵՆԳԱՆԻ
ԵՆՔ ՄԵՐ ՏԵՆՁԱՅ ԿԵՍ
-- ԿԱՍՄԱՏՈՒՄԵՎ ՈՎ
-- ՓԱՆԷ ԱՆԻՑԱՑ Է Թ.....

Գիտելիք. Անսովոր են նվիրատուների անունները՝ Գորեսանք, Շապուռ, որոնք անհայտ են հալ իրականությունը և դժվար են ստուգարանվում: 2—3-րդ տողերում Լատուք անց. կատարյալ բայաձևում և նախահավելվածը սխալ է կիրառված՝ երկվանկ բալի հետ, հոգնակի I դեմքում (տուաք): Ե (ե) աճականի գործածության անկանոնությունները՝ բազմավանկ բալերի հետ նաև հոգնակի թվում հաճախ են նկատվում X—XIV դարերի վիմագրերում և ապացույց են, որ նախահավելվածի նշանակությունն արդեն միազնած էր և չէր գիտակցվում, ուստի գրարարի հետևողությամբ, բայց ոչ ճիշտ կիրառությամբ վկայված է արձանագրությաններում:

6-րդ տողում ի տուեցին փոխ. ի տուեցին արտացոլում է աւ երկարբառի անցումը ու-ի, որ անծանոթ էր գրաբարին և դիտվում է միայն միջին հայերենում և արդի մի քանի բարբառներում, ըստ որում մեծ մասամբ հյուսիսային Հայաստանի խոսվածքներում: Տաւն>տուն հնչյունափոխությունը արձանագրված է նաև Ն. Գետիկի վանքի մի քանի բնագրերում (սույն պրակի № 183, 184, 185, 188):

8-րդ տողում կենդանի ենք արտացոլում է էական բալի հոգնակի I դեմքի բարբառային ձևը, գրաբարյան եմք-ի փոխարեն: Եմք>ենք փոփոխության ժամանակը ստույգ որոշված չէ: Վիմական բնագրերում արդ անցման վկայություններ կան սկսած XI դարից, սակայն երևույթի տիրապետող օրինաչափություն դառնալը ավելի ուշ շրջանում է, XII—XIII դարերում:

352. ՍԱՄՍՈՆԻ ՎԱՆՔ. ՄԱՏՈՒՌ. արտաքուստ, արեւմտյան սլաոնին, մուաքիյ հարավ, նախորդի տակ, 6 տող.

Ի ՏԱԻՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՏՐԱՆ :Ա: ՊԱ-
ՏԱՐԱԳ ՇՐՈՒԱՆԱՍԱՆԽԱՓԱՆ ԱՐ-
ՆԵՆ: ՈՎ ԶԱՌՆԷ, ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՆ ՊԱՐ
ՏԱԿԱՆ Է:

Ի ՏԱԻՆԻ ԱՇԽԱՐՀ
ԱՄԱՐԱՎ: Ա. ՊԱ
ՏԱՐԱՇՐՈՒԱ
ԱՆԻԱՔԱՐ
ՆԵՆ ՈՎ ԶԱՌՆԷ ՄԵՐ ՄԵՂԱ
ՅՆ ՊԱՏԱՆԷ

Գիտելիք. Նվիրատուն Երուսն է. անձնանունն առաջանում է Երուսան տեղանունից: Նույն անունը վկայված է նաև Մակարավանքի դավթի մի նվիրագրում, որը փորագրվել է XIII դարի սկզբում (սույն պրակի № 320):

353. ՍԱՄՍՈՆԻ ՎԱՆՔ. ՄԱՏՈՒՌ. ներքուստ, արեւմտյան սլաոնին, մուաքիյ հյուսիս, սյունի մոտ, 6 տող:

ԿԱՄԱԻՆ ՄԹ, ԵՍ՝ ՍԻՔԻՆԱ ՄԻԱԲԱ-
ՆԵՑԱ ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ ԵՒ ԵՏՈՒ ԶԻՄ|
ԸՆԾԱՅԸՍ: ՄԻԱԲԱՆՔԱՅՈՒՆ :Ա:
ԺԱՄ ՊԱՏԱՐԱԳ: ՈՎ, ԽԱՓԱՆԷ, ԳԱՏԻ
ՅՍՑ:

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅԵՍՍԻՔԻՆԱՄԻ
ԱՎԱՆԵՑԱՅՈՒԽՏԻՍ... ԻՍ
ԸՆԾԱՅԸՍ ՄԻԱԲԱՆՔԱ
ԵՏՈՒՆ: Ա: ԺԱՄ ՊԱՏԱՎ
ՈՎԽԱՓԱՆԷ ԴԱՏԻ ՅԱՅ:

Գիտելիք. Նվիրատուի անունը Սիթինա է, վկայված միայն այստեղ: Սիթի արար. տիկին իգ. անունը և նրանով կազմված մյուս անձնանունները (Ալամսիթի, Գոհարսիթի, Ամբարսիթի, Նուրսիթի, Ամիսիթի և այլն) շատ գործածական էին X—XIV դարերի վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում:

354. ՍԱՄՍՈՆԻ ՎԱՆՔ. ՄԱՏՈՒՌ. ներքուստ, բեմի կիսակլոր պատին, խորշից վերև, ընաղրի վերջարան, 2 տող.

. . . ԻՆ ՇԱԲԱԹԻՆ: ՈՐ ԽԱՓԱՆԷ, ԻՆՇԱԲԶՆ ՌԽԱՓԱՆԷԻԼԵՂ
ԻՄ ՄԵՐԳԼՈՅՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է: . . ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է: .

Գիտելիք. Արձանագրված քարը ախտեղ է դրվել այլ հուշարձանից, որտեղ նա մեծ արձանադրության վերջաբանն է եղել: Պետք է հնթադրել, որ մատուռի տեղում կամ մերձակալքում եղել է մի այլ քարակերտ շինություն, որի խարխուլից հետո նրա բեկորները օգտագործվել են Սամսոնի վանքի շինքերի շարվածքում: Այդ է ցույց տալիս նաև հաջորդ՝ № 367 բնագիրը, որը նույնպես մեծ արձանագրության բեկոր է՝ հետադալում ագուցված բեմի կիսակլոր թաղին:

355. ՍԱՄՍՈՆԻ ՎԱՆՔ. ՄԱՏՈՒՌ. ներքուստ, բեմի կիսակլոր պատի հարավային մասում, նախորդի դիմաց, 3 տող.

. ՅՄԱՆԱՅԼ
- - - - - ԱՐԵՆԻՔ: ԳԱԳԱՅ
- - - - - ՐԵՍՊԱՍԻՑ